

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Навчально – науковий інститут «Українська інженерно – педагогічна академія»
Кафедра практичної психології та інноваційних оздоровчих технологій

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему

«Вплив сімейних цінностей на розвиток соціальних навичок у підлітків»

(тема кваліфікаційної роботи)

Виконала: студентка 2 курсу, групи ЗПС – 24 мг
спеціальності : 053 Психологія
(код і найменування спеціальності)

_____ / Альона ТАТАРИНОВА
(підпис) (ім'я та прізвище)

Керівник _____ / Андрій ЧЕРКАШИН
(підпис) (ім'я та прізвище)

Рецензент _____ / Юлія БІЛОЦЕРКОВСЬКА
(підпис) (ім'я та прізвище)

«До захисту допущено»

В.о. завідувачки кафедри _____ / Наталія КУЧЕРЕНКО
(підпис) (ім'я та прізвище)

Нормоконтроль _____ / Галина ЮДІНА
(підпис) (ім'я та прізвище)

Секретар ЕК _____ / Маргарита МИХАЛЕНКО
(підпис) (ім'я та прізвище)

Харків – 2025 рік

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Навчально – науковий інститут «Українська інженерно – педагогічна академія»
Кафедра практичної психології та інноваційних оздоровчих технологій
Рівень вищої освіти другий (магістерський)
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Практична психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ
В.о. завідувачки кафедри
Н.С.КУЧЕРЕНКО
 (підпис) ініціали, прізвище)
 « » 2025р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

Татаринової Альони Олександрівни

(прізвище, ім'я, по батькові студента)

1. Тема роботи: «Вплив сімейних цінностей на розвиток соціальних навичок у підлітків»

керівник роботи: Черкашин Андрій Іванович, к.психол.наук, с.н.с.

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом по університету від «06 » жовтня 2025 року №4801-5/3665

2. Строк подання студентом роботи «15» листопада 2025 року

3. Вихідні дані до роботи:

4. План роботи

№	Назви етапів роботи
з/п	

1	Вибір теми: «Вплив сімейних цінностей на розвиток соціальних навичок у підлітків» та погодження з керівником
2	Формулювання об'єкта, предмета дослідження, мети, завдань та гіпотези
3	Огляд літератури: вивчення наукових джерел з теми сімейних цінностей та соціальних навичок
4	Аналіз сучасних підходів до оцінки сімейних цінностей та соціальних навичок
5	Вибір методик дослідження: опитувальник ціннісних орієнтацій (Рокіч), анкета «Сімейні цінності», КОС-2, та допоміжні –(тест на емпатію, методика соціальної адаптації)
6	Розробка програми дослідження та організаційне оформлення (бланки, інструкції, підготовка комп'ютерних таблиць)
7	Визначення вибірки досліджуваних: підлітки певного віку, характеристика групи (вік, стать, соціальний статус)
8	Проведення емпіричного дослідження: збір даних за обраними методиками
9	Обробка та аналіз отриманих даних: середні значення, таблиці, графіки, кореляційний аналіз
10	Інтерпретація результатів: оцінка впливу сімейних цінностей на розвиток соціальних навичок
11	Розробка практичних рекомендацій для батьків, педагогів та підлітків
12	Написання висновків по розділах та загальних висновків
13	Підготовка вступу, теоретичної частини та методології
14	Підготовка третього розділу з результатами та рекомендаціями
15	Складання списку використаних джерел (не менше 20–25, включно з іноземними)
16	Підготовка додатків: методики, таблиці, графіки, вправи
17	Оформлення повного тексту роботи згідно з вимогами (шрифт, поля, нумерація, міжрядковий інтервал)
18	Перевірка роботи на логічність, послідовність та відповідність стандартам
19	Подання остаточного варіанту кваліфікаційної роботи керівнику та на кафедрі

5. Дата видачі завдання «____» вересня 2025 року

Студентка

(підпис)

А. О. Татаринова

(ініціали, прізвище)

Керівник роботи

(підпис)

А. І. Черкашин

(ініціали, прізвище)

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота містить: 89 сторінок, 2 рисунки, 11 таблиць, 30 використаних літературних джерел.

Об'єкт дослідження: процес формування соціальних навичок у підлітків.

Предмет дослідження: особливості впливу сімейних цінностей на розвиток соціальних навичок у підлітків.

Мета дослідження: виявити специфіку впливу сімейних цінностей на розвиток соціальних навичок у підлітковому віці та розробити рекомендації для батьків і педагогів щодо оптимізації соціалізації.

Завдання дослідження

1. Провести теоретичний аналіз проблеми сімейних цінностей та їх ролі у соціалізації підлітків.

2. Дослідити сутність і структуру соціальних навичок у підлітковому віці.

3. Визначити взаємозв'язок між рівнем сформованості сімейних цінностей та розвитком соціальних навичок підлітків.

4. Емпірично перевірити особливості прояву соціальних навичок залежно від сімейних цінностей.

5. На основі результатів дослідження розробити психолого-педагогічні рекомендації для підлітків, батьків і вчителів щодо розвитку соціальних навичок у сімейному вихованні.

Практична значущість дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів у практиці сімейного консультування, роботі шкільних психологів та педагогів, спрямованій на формування здорового соціального середовища для підлітків. Запропоновані рекомендації можуть сприяти зниженню рівня соціальної дезадаптації та підвищенню комунікативної компетентності підлітків.

Ключові слова: сімейні цінності, соціальні навички, підлітковий вік, соціалізація, комунікація, взаємодія.

ABSTRACT

The thesis contains: 89 pages, 2 figures, 11 tables, 30 references.

Object of study: the process of developing social skills in adolescents.

Subject of the study: the influence of family values on the development of adolescents' social skills.

Purpose of the study: to identify the specifics of the influence of family values on the development of social skills in adolescence and to develop recommendations for parents and teachers aimed at optimizing the socialization of children.

The main objectives of the study:

1. To conduct a theoretical analysis of the problem of family values and their role in adolescent socialization.
2. To study the essence and structure of social skills in adolescence.
3. To determine the relationship between the level of family values and the development of adolescents' social skills.
4. To empirically verify the peculiarities of the manifestation of social skills depending on family values.
5. Based on the obtained results, to develop psychological and pedagogical recommendations for adolescents, parents, and teachers concerning the development of social skills in family upbringing.

The practical significance of the study lies in the possibility of applying the obtained results in family counseling practice, as well as in the work of school psychologists and teachers aimed at creating a healthy social environment for adolescents. The proposed recommendations can contribute to reducing social maladaptation and improving adolescents' communicative competence.

Key words: family values, social skills, adolescence, socialization, communication, interaction.

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВПЛИВУ СІМЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ НА РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНИХ НАВИЧОК У ПІДЛІТКІВ	17
1.1. Поняття сімейних цінностей та їх класифікація	18
1.2. Соціальні навички підлітків: визначення та структура	20
1.3. Взаємозв'язок сімейних цінностей і соціальних навичок	23
ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 1.....	31
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	33
2.1. Характеристика вибірки досліджуваних	34
2.2. Використані методики та інструменти дослідження	35
2.3. Організація та проведення експерименту	38
2.4. Методи обробки та аналізу отриманих даних.....	41
ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 2.....	47
РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ	50
3.1. Аналіз результатів дослідження	51
3.2. Практичні рекомендації щодо розвитку соціальних навичок підлітків	74
ВИСНОВКИ.....	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	87

ВСТУП

Підлітковий вік є критичним періодом соціалізації, коли формується соціальна ідентичність, розвиваються комунікативні та емоційні компетенції, здатність до співпраці, самостійності та відповідальності за власні дії. Сім'я є основним соціальним середовищем, де закладаються базові цінності, моральні орієнтири та моделі поведінки дитини. Вплив сімейних цінностей на розвиток соціальних навичок підлітків є важливим для їхньої адаптації у соціальному середовищі та формування гармонійної особистості.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що сім'я є фундаментальним чинником соціалізації дитини, а сімейні цінності виступають основою формування особистості та соціальної компетентності підлітків. У сучасному суспільстві, яке характеризується стрімкими змінами, глобалізацією, цифровізацією та високою соціальною мобільністю, підлітки стикаються з численними викликами, серед яких соціальна ізоляція, кібербулінг, зміна соціальних норм, конфлікти у колективах, зростання рівня стресу та тривожності. Наукові дослідження підтверджують, що підлітки, які виховуються в сім'ях із високим рівнем ціннісної підтримки, демонструють кращі соціальні навички: здатність до співпраці, ефективне вирішення конфліктів, емпатію, лідерські якості та соціальну відповідальність. Натомість у сім'ях із недостатньо сформованими цінностями спостерігаються труднощі у міжособистісних стосунках, низька соціальна активність, підвищена конфліктність, проблеми адаптації у шкільному та позашкільному середовищі, а також формування деструктивних моделей поведінки.

Сімейні цінності впливають не лише на рівень соціальної компетентності підлітків, а й на розвиток таких психологічних якостей, як відповідальність, самоконтроль, здатність до саморегуляції та критичного мислення. Вони формують у дітей моральні орієнтири, внутрішні мотиви поведінки та критерії оцінки власних дій і вчинків інших людей. Підлітки, виховані в сім'ях із високим рівнем цінностей, краще справляються зі стресовими ситуаціями, демонструють більш високий рівень емоційної стійкості та здатність до конструктивної

взаємодії з оточенням. Практична значущість теми полягає у можливості використання результатів дослідження для роботи психологів, соціальних педагогів, шкільних консультантів і батьків. Виявлення закономірностей впливу сімейних цінностей на розвиток соціальних навичок дозволяє розробляти програми підтримки сімей, методики підвищення соціальної компетентності підлітків та рекомендації для оптимізації виховного процесу в школі й позашкільному середовищі.

Варто також зазначити, що сімейні цінності не лише формують соціальні навички підлітків, але й безпосередньо впливають на їхні навчальні успіхи та мотивацію до досягнень. Підлітки, які отримують підтримку, емоційну увагу та позитивні моделі поведінки у сім'ї, частіше демонструють високу самооцінку, відповідальність за власне навчання та здатність до самостійного прийняття рішень. Недостатній рівень ціннісної підтримки може призводити до формування негативних стереотипів поведінки, низької соціальної активності та конфліктності у школі, що, у свою чергу, збільшує ризик соціальної дезадаптації. Особливої уваги потребує роль сімейних цінностей у розвитку емпатії, комунікативної гнучкості та здатності підлітків до командної взаємодії. Ці навички стають критично важливими у сучасному світі, де соціальна взаємодія часто відбувається в умовах високої конкуренції, цифрових платформ та дистанційного спілкування. Сімейні цінності виступають як внутрішній орієнтир, що допомагає підліткам правильно оцінювати соціальні ситуації, адекватно реагувати на емоції інших людей та формувати стійкі соціальні зв'язки. Крім того, актуальність дослідження підтверджується необхідністю створення практично орієнтованих рекомендацій для педагогів, шкільних психологів і батьків. На основі результатів дослідження можна розробити програми, які сприятимуть розвитку соціальної компетентності підлітків, підвищенню їхньої емоційної стійкості, зниженню рівня конфліктності та формуванню конструктивних моделей взаємодії у різних соціальних ситуаціях. Це особливо важливо у контексті сучасних соціально-психологічних викликів:

глобалізація, цифровізація, підвищений рівень стресу у підлітковому середовищі, зміни сімейної структури та колективних норм поведінки.

Таким чином, актуальність дослідження визначається не лише теоретичною значущістю для психологічної науки, а й практичною необхідністю підтримки підлітків у процесі соціалізації, формування їхньої особистісної та соціальної компетентності, а також підвищення ефективності сімейного виховання та педагогічної роботи в школі і поза її межами.

Об'єкт дослідження є сімейні цінності як елемент сімейної системи, що включає ціннісні орієнтації, норми, правила, моделі поведінки та емоційні взаємини, які визначають процес соціалізації підлітка.

Предметом дослідження є особистості впливу сімейних цінностей на розвиток соціальних навичок у підлітків.

У межах предмета розглядаються механізми, через які сімейні цінності формують такі соціальні компетенції:

1. комунікативна компетентність (уміння взаємодіяти, слухати, висловлювати думки);
2. взаємодія та співпраця (здатність працювати в команді, поважати інших);
3. емоційна регуляція (уміння керувати емоціями та розуміти емоції інших);
4. конструктивне вирішення конфліктів;
5. соціальна відповідальність і активність.

Предмет також передбачає аналіз взаємозв'язку між рівнем сформованості сімейних цінностей (довіра, підтримка, повага, емпатія, відповідальність) та розвитком зазначених соціальних навичок у підлітків.

Метою дослідження є виявлення специфіки впливу сімейних цінностей на розвиток соціальних навичок у підлітків та розробити практичні рекомендації щодо оптимізації процесу соціалізації.

Для досягнення мети необхідно:

- визначити роль ключових сімейних цінностей у формуванні комунікативних, емоційних та поведінкових компетенцій підлітків;

- проаналізувати зв'язок між особливостями сімейної взаємодії (емоційна підтримка, стиль спілкування, моделі поведінки) та рівнем соціальних навичок;
- дослідити зовнішні чинники (цифровізація, соціальні мережі, вплив однолітків), що можуть посилювати або послаблювати вплив сімейних цінностей на соціальний розвиток;
- визначити фактори ризику, які ускладнюють формування соціальних компетенцій у підлітків;
- розробити практичні рекомендації для батьків, педагогів і психологів щодо підтримки розвитку соціальних навичок та підвищення ефективності соціальної адаптації підлітків.

Основними завданнями дослідження є проведення теоретичного аналізу проблеми сімейних цінностей і їх ролі у соціалізації підлітків, вивчення сутності та структури соціальних навичок у підлітковому віці, визначення взаємозв'язку між рівнем сформованості сімейних цінностей і розвитком соціальних навичок підлітків та емпіричне перевірення особливостей прояву соціальних навичок залежно від конкретних ціннісних орієнтацій у сім'ї. Завдання передбачають також виявлення соціально-психологічних факторів, що модулюють вплив сімейних цінностей на підлітків, таких як взаємодія з однолітками, цифрове середовище, структура сім'ї та особистісні характеристики дитини. Дослідження спрямоване на формування практичних рекомендацій для батьків, педагогів і психологів щодо розвитку комунікативних навичок, здатності до співпраці, емоційної регуляції, конструктивного вирішення конфліктів та соціальної відповідальності підлітків. Важливим завданням є також розробка методичних підходів і практичних інструментів, що дозволяють посилити позитивний вплив сімейних цінностей на розвиток соціальної компетентності, сприяти адаптації підлітків у колективі, зменшити рівень конфліктності та підвищити ефективність взаємодії з оточенням. Завдання включають комплексний аналіз теоретичних і практичних аспектів, що забезпечує глибоке розуміння процесів соціалізації та створює підґрунтя для подальших практичних рекомендацій і психологічних інтервенцій у сімейному та освітньому середовищі.

Методи дослідження базуються на використанні п'яти емпіричних методик, що дозволяють всебічно вивчити вплив сімейних цінностей на розвиток соціальних навичок підлітків, однак три методики були ключовими для дослідження, а саме «Опитувальник Рокіча, Анкета сімейні цінності та КОС-2». Деякі методики використовувалися допоміжно для попередньої діагностики та спостережень. Опитувальник ціннісних орієнтацій, адаптований за методикою Рокіча, використовувався для визначення життєвих пріоритетів підлітків і значення сімейних цінностей у їхньому житті, обробка даних здійснювалася через розрахунок середніх значень і побудову графіків пріоритетів. Анкета «Сімейні цінності», адаптована для зручності підлітків, давала змогу виявити характер взаємин у сім'ї, рівень підтримки, дотримання сімейних традицій і правил, а результати аналізувалися за шкалами «сильна, середня, слабка підтримка» для наочності. Методика КОС-2 дозволяла оцінити соціальні навички підлітків, включно з комунікацією, співпрацею, ініціативністю та лідерськими здібностями, обробка даних проводилася у вигляді таблиць, що демонструють рівень розвитку конкретних навичок. Тест на емпатію для підлітків використовувався для визначення здатності розуміти емоції інших.. Методика соціальної адаптації, або шкала взаємодії у групі, давала змогу оцінити вміння працювати в команді, проявляти ініціативу та демонструвати соціальну гнучкість.. Застосування цього комплексу методик забезпечує отримання надійних даних щодо рівня розвитку соціальних навичок підлітків та впливу на них сімейних цінностей, що створює науково обґрунтовану основу для розробки практичних рекомендацій для батьків, педагогів і психологів.

Методи дослідження дозволяють комплексно оцінити вплив сімейних цінностей на формування соціальних навичок підлітків, враховуючи як індивідуальні, так і соціальні фактори. Опитувальник ціннісних орієнтацій, адаптований за методикою Рокіча, дає змогу визначити пріоритети підлітків у житті та оцінити важливість різних аспектів сімейних цінностей, що допомагає з'ясувати, які орієнтири найбільше впливають на соціальну поведінку. Анкета «Сімейні цінності» дозволяє виявити характер взаємин у сім'ї, рівень підтримки,

наявність спільних традицій і правил, що сприяє розумінню того, як сімейне середовище формує соціальні компетенції підлітків. Методика КОС-2 оцінює конкретні соціальні навички, зокрема комунікацію, співпрацю, ініціативність та лідерські здібності, що дає змогу зіставити рівень розвитку цих навичок із сімейними цінностями та визначити взаємозв'язки. Тест на емпатію для підлітків дозволяє оцінити здатність розпізнавати емоції інших людей, прояв співчуття та соціальної чутливості, що є важливим показником готовності підлітка до ефективної взаємодії у колективі. Методика соціальної адаптації або шкала взаємодії у групі використовується для визначення вміння підлітків працювати в команді, проявляти ініціативу та адаптуватися до соціальних ситуацій, що дозволяє оцінити рівень соціальної гнучкості та інтеграції в групу.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що рівень сформованості сімейних цінностей безпосередньо впливає на розвиток соціальних навичок у підлітків, причому підлітки, які виховуються у сім'ях з високим рівнем ціннісної підтримки, демонструють більш розвинені комунікативні навички, здатність до співпраці, емпатію, конструктивне вирішення конфліктів, ініціативність та лідерські якості, а також успішну соціальну адаптацію в колективі. Підлітки з низьким рівнем сімейних цінностей можуть мати труднощі у встановленні міжособистісних контактів, недостатньо розвинені навички співпраці та комунікації, підвищену конфліктність та знижену соціальну активність. Очікується, що конкретні аспекти сімейних цінностей, такі як наявність сімейних традицій, рівень взаємодопомоги та стабільність правил поведінки, будуть позитивно корелювати з окремими соціальними компетенціями підлітків, а визначення цих взаємозв'язків дозволить розробити науково обґрунтовані рекомендації для батьків і педагогів щодо розвитку соціальної компетентності молодого покоління.

Коротка характеристика групи (вибірки) досліджуваних:

Для проведення емпіричного дослідження була сформована вибірка підлітків віком від 13 до 17 років, які навчаються у різних навчальних закладах міста. Загальна кількість досліджуваних становить 80 осіб, серед яких 42 дівчат

та 38 хлопців, що забезпечує відносно рівномірне гендерне представництво. У вибірку включно підлітків із різних соціальних та економічних середовищ, що враховує сімейний статус, рівень освіти батьків та наявність сімейних традицій.

Підлітки відрізняються за рівнем соціальної активності, академічними досягненнями та особливостями сімейного середовища. У процесі відбору враховувалися такі фактори: наявність братів і сестер, структура сім'ї (повна, неповна, багатодітна), рівень залученості батьків у виховання, наявність сімейних традицій, підтримка батьків та участь підлітків у позашкільних соціальних активностях. Також були враховані соціально-економічні фактори: професійна та освітня приналежність батьків, умови проживання та загальний рівень комфорту в сім'ї. Для забезпечення достовірності даних усі учасники дослідження надали інформовану згоду, а також отримали гарантію конфіденційності відповідно до етичних норм психологічних досліджень. Така структура вибірки дозволяє отримати комплексне уявлення про взаємозв'язок сімейних цінностей та розвитку соціальних навичок у підлітків, а також врахувати вплив різних соціальних та демографічних факторів на результати дослідження.

Інформаційна база дослідження складається з комплексного набору джерел, що забезпечують теоретичне та практичне обґрунтування теми. До неї входять наукові публікації українських та зарубіжних психологів, монографії та статті з соціальної психології, педагогіки та психодіагностики, присвячені проблемам формування сімейних цінностей та розвитку соціальних навичок у підлітків. Особливу увагу було приділено працям щодо соціалізації підлітків у сімейному середовищі, впливу ціннісних орієнтацій на поведінкові та комунікативні компетенції, а також дослідженням емпатії та соціальної адаптації. Окрім наукових джерел, використовувалися нормативні документи щодо психологічного та педагогічного супроводу дітей, методичні рекомендації для проведення емпіричних досліджень, статистичні матеріали про демографічні та соціальні особливості підлітків, а також результати власних досліджень, отримані за допомогою опитувальників і тестових методик. Така інформаційна

база дозволяє комплексно оцінити взаємозв'язок сімейних цінностей і розвитку соціальних навичок, забезпечує наукову обґрунтованість дослідження та формування практичних рекомендацій для педагогів, психологів і батьків.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному вивченні впливу сімейних цінностей на розвиток соціальних навичок у підлітків із урахуванням різних аспектів сімейного середовища, таких як наявність сімейних традицій, рівень взаємопідтримки, стабільність правил поведінки та участь батьків у вихованні. Уперше було проведено емпіричне дослідження, що дозволяє виділити конкретні кореляційні взаємозв'язки між окремими ціннісними орієнтаціями сім'ї та розвитком комунікативних, організаторських та емпатійних навичок у підлітків. Отримані результати уточнюють існуючі теоретичні уявлення про роль сімейних цінностей у соціалізації підлітків та доповнюють сучасні наукові концепції щодо факторів формування соціальної компетентності. Вперше в межах дослідження проаналізовано взаємозв'язок сімейних цінностей і рівня соціальної адаптації у різних вікових групах підлітків, що дозволяє визначити ключові чинники позитивного впливу сім'ї на розвиток соціальних навичок.

На основі отриманих даних сформульовано нові психолого-педагогічні рекомендації для батьків та педагогів, спрямовані на ефективне використання сімейних цінностей у процесі виховання та розвитку соціальної компетентності підлітків, що є науково обґрунтованим внеском у психологічну практику та дослідження соціалізації молоді.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів для покращення процесу виховання та розвитку соціальних навичок у підлітків через посилення позитивного впливу сімейних цінностей. Розроблені на основі дослідження рекомендації можуть застосовуватися психологами, соціальними педагогами та вчителями для організації тренінгів, консультацій та освітніх програм, спрямованих на формування емпатії, комунікативних, організаторських навичок та здатності до конструктивної взаємодії у колективі.

Результати дослідження можуть бути використані у практиці сімейного консультування для батьків, що прагнуть оптимізувати виховний процес та створити сприятливе соціальне середовище для підлітків. Крім того, отримані дані можуть застосовуватися у шкільній психологічній роботі для розробки програм підтримки соціальної адаптації та розвитку комунікативної компетентності учнів, а також у позашкільній діяльності для організації групових та командних заходів, що сприяють зміцненню соціальних навичок.

Практичне значення дослідження також полягає у можливості використання результатів для підготовки навчально-методичних матеріалів, створення тренінгових програм та інтеграції сімейних цінностей у навчально-виховний процес, що дозволяє забезпечити цілісну стратегію соціалізації підлітків та сприяти формуванню гармонійної особистості.

Апробація результатів дослідження: Результати дослідження були апробовані під час проходження практики у громадській організації «Харківська обласна організація ветеранів України», де застосовувалися розроблені методики та аналізувалися дані щодо впливу сімейних цінностей на розвиток соціальних навичок у підлітків. Практичне використання результатів дозволило отримати відгуки від педагогів та психологів організації щодо доцільності запропонованих рекомендацій, оцінити їх ефективність у реальних умовах та внести уточнення у висновки дослідження.

Апробація результатів засвідчила їхню наукову та практичну значущість і підтвердила можливість використання отриманих висновків для організації освітніх та консультаційних заходів, спрямованих на розвиток соціальних навичок у підлітків та підтримку сімейних цінностей.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВПЛИВУ СІМЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ НА РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНИХ НАВИЧОК У ПІДЛІТКІВ

1.1. Поняття сімейних цінностей та їх класифікація

Сімейні цінності – це сукупність моральних, культурних та соціальних орієнтирів, які формуються у сім'ї та визначають поведінку її членів, взаємодію між поколіннями, а також ставлення до суспільства і навколишнього середовища. Вони відображають системи пріоритетів, що впливають на спосіб життя, виховання дітей, вибір моделей поведінки та прийняття рішень. Сімейні

цінності включають повагу, довіру, взаємопідтримку, відповідальність, толерантність, традиції та культурні особливості, що передаються від батьків до дітей [Darling & Steinberg, 1993, С. 120; Grusec & Davidov, 2010, С. 45].

Сімейні цінності розглядаються як система норм, переконань і моделей взаємодії, що визначають стиль виховання та характер емоційних зв'язків у родині. Дослідження показують, що висока емоційна підтримка, відкритість у спілкуванні та стабільність сімейних правил позитивно впливають на соціальну адаптацію підлітків і формування їхньої відповідальної поведінки.

У науковій літературі виділяють кілька підходів до визначення сімейних цінностей. Зокрема, одні дослідники підкреслюють соціально-психологічний аспект, розглядаючи цінності як чинники, що формують взаємини у сім'ї, впливають на розвиток моральності та соціальної компетентності підлітків [Maccoby & Martin, 1983, С. 27].

Інші акцентують увагу на культурно-історичному аспекті, визначаючи сімейні цінності як традиції, звичаї та норми, які передаються у поколіннях і забезпечують стабільність сімейного середовища.

Класифікація сімейних цінностей за різними дослідниками може бути наступною:

1. Морально-етичні цінності – чесність, відповідальність, взаємоповага, співчуття та підтримка.
2. Соціальні цінності – колективізм, співпраця, взаємодопомога та участь у житті спільноти.
3. Культурно-традиційні цінності – збереження родинних традицій, святкування релігійних чи національних свят, повага до старших.
4. Особистісні та психологічні цінності – саморозвиток, освіта, самостійність, емоційна підтримка та виховання самоконтролю.

Вивчення сімейних цінностей є важливим для психології розвитку, оскільки вони безпосередньо впливають на формування соціальних навичок підлітків. Дослідження показують, що підлітки, які виховуються у сім'ях з високим рівнем ціннісної підтримки та стабільними моральними орієнтирами,

демонструють кращі комунікативні та соціальні здібності, здатність до емпатії, конструктивного вирішення конфліктів та адаптації в соціальному середовищі.

Таким чином, аналіз поняття та класифікації сімейних цінностей дозволяє сформулювати цілісне уявлення про їх роль у вихованні підлітків і створює теоретичну основу для подальшого дослідження взаємозв'язку сімейних цінностей із розвитком соціальних навичок. Сімейні цінності є фундаментом формування особистості підлітка і одночасно базовим чинником соціалізації, оскільки вони визначають модель поведінки, систему взаємин у родині та спосіб взаємодії з оточуючим світом. Вони формуються у процесі спільного життя членів сім'ї, передачі культурних традицій, норм моралі та етичних принципів, а також через безпосередній приклад батьків. Сімейні цінності не лише впливають на поведінку дітей у конкретних ситуаціях, але й формують загальні життєві пріоритети, мотиваційні орієнтири та здатність підлітків ухвалювати соціально обґрунтовані рішення.

Наукові дослідження підкреслюють, що сімейні цінності включають у себе комплекс моральних, культурних, соціальних та психологічних аспектів. Моральні цінності визначають поняття добра і зла, справедливості, чесності, відповідальності, що дозволяє підлітку орієнтуватися у соціальних відносинах та формує внутрішні стандарти поведінки. Культурні цінності проявляються у дотриманні традицій, свят, родинних ритуалів та звичаїв, які забезпечують емоційну стабільність та зміцнюють ідентичність дитини в межах сім'ї. Соціальні цінності спрямовані на формування здатності до співпраці, взаємопідтримки, колективної відповідальності та активної участі у житті спільноти.

Класифікація сімейних цінностей може здійснюватися за різними критеріями. Наприклад, за функціональним призначенням виділяють:

- Виховні цінності, що формують поведінкові моделі, стимулюють розвиток самоконтролю та відповідальності;
- Соціальні цінності, які визначають спосіб взаємодії з іншими людьми, підтримку у важких ситуаціях, розвиток емпатії та комунікативних навичок;

- Психологічні цінності, що впливають на внутрішню мотивацію, емоційну стійкість, самооцінку та впевненість підлітка;
- Культурно-традиційні цінності, які забезпечують передачу сімейних та національних традицій, спільних святкувань, підтримку родинних звичаїв.

Сучасні соціально-психологічні дослідження свідчать, що високий рівень сімейних цінностей безпосередньо корелює з розвитком комунікативних та соціальних навичок підлітків, такими як здатність до співпраці, вміння вирішувати конфлікти конструктивно, прояв емпатії та соціальної відповідальності. Натомість низький рівень ціннісної підтримки в сім'ї може призводити до труднощів у міжособистісній взаємодії, агресивної поведінки, недостатньої соціальної активності та зниження мотивації до саморозвитку

Особливо актуальною ця тема є в умовах сучасного соціального середовища, яке характеризується високою мобільністю, глобалізацією, впливом цифрових технологій та зміною традиційних соціальних норм. Підлітки стикаються з численними викликами, серед яких соціальна ізоляція, вплив медіа, кібертравми та конфлікти в колективах. У цьому контексті сімейні цінності виступають стабілізуючим фактором, який забезпечує психологічну підтримку та сприяє формуванню внутрішньої мотивації до соціальної активності, конструктивної взаємодії та ефективної комунікації.

Таблиця 1.1

Класифікація сімейних цінностей за категоріями

Категорія цінностей	Опис	Приклад прояву у сім'ї	Вплив на соціальні навички підлітків
Емоційна підтримка	Забезпечення безпечного, доброзичливого середовища	Сімейні обійми, увага до проблем підлітка	Покращує емпатію, комунікативну компетентність
Соціальні традиції	Спільні родинні звички та святкування	Родинні вечери, святкові ритуали	Формує здатність до співпраці, командної роботи

Дисципліна та правила	Встановлення чітких норм і меж	Домашні правила, обов'язки	Розвиває відповідальність, самоорганізацію
Цінності навчання та розвитку	Підтримка освіти та саморозвитку	Заохочення читання, хобі, курсів	Підвищує соціальну активність, ініціативність

Таким чином, детальний аналіз поняття та класифікації сімейних цінностей дозволяє виділити ключові чинники їхнього впливу на формування соціальних навичок підлітків, створює теоретичну основу для подальшого емпіричного дослідження та визначає напрями розробки практичних рекомендацій для батьків, педагогів і психологів.

1.2. Соціальні навички підлітків: визначення та структура

Соціальні навички підлітків – це комплекс умінь та здатностей, що дозволяють ефективно взаємодіяти з оточуючими, підтримувати позитивні міжособистісні відносини, вирішувати конфлікти та адаптуватися до різних соціальних ситуацій. Вони включають комунікативні, емоційні та когнітивні компоненти, які формуються у процесі соціалізації та взаємодії з сім'єю, однолітками, педагогами та ширшим соціальним середовищем. Розвиток соціальних навичок у підлітковому віці є особливо важливим, оскільки цей період характеризується активним формуванням соціальної ідентичності, здатності до самостійних рішень та критичного мислення. Підлітки набувають умінь співпрацювати в колективі, проявляти лідерські якості, розуміти емоції інших людей та демонструвати емпатію. Водночас вони вчаться регулювати власну поведінку, контролювати емоції, приймати відповідальні рішення та брати участь у колективних активностях. Соціальні навички підлітків включають комунікативну компетентність, емоційну регуляцію, здатність до співпраці та конструктивне вирішення конфліктів. За даними CASEL, розвиток соціально-емоційних компетентностей у школі істотно підвищує рівень академічної успішності, зменшує рівень агресії та покращує міжособистісні взаємини [Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning, 2020, С. 45].

Підлітковий вік є критичним періодом у формуванні соціальних навичок, оскільки відбувається активна соціалізація, розвиток самосвідомості та здатності до самоконтролю. У цей період діти набувають умінь співпраці, лідерства, емпатії, вміння приймати рішення і відповідати за власні дії. Соціальні навички підлітків також включають здатність до самопізнання, адекватної оцінки власної поведінки та врахування потреб і почуттів інших людей.

Класифікація соціальних навичок може бути наступною:

1. Комунікативні навички – здатність до ефективного спілкування, формулювання думок, активного слухання, ведення діалогу та підтримки взаєморозуміння.

2. Навички співпраці та командної роботи – вміння працювати в групі, розподіляти ролі, координувати дії з іншими, досягати спільних цілей, демонструвати відповідальність перед колективом.

3. Емоційно-соціальні навички – здатність розпізнавати і контролювати власні емоції, розуміти емоції інших людей, проявляти емпатію, співчуття, толерантність та чутливість до потреб оточуючих.

4. Навички вирішення конфліктів – вміння аналізувати ситуацію, знаходити компроміси, регулювати конфлікти конструктивними методами та уникати агресивної поведінки.

5. Адаптивні навички та соціальна гнучкість – здатність швидко пристосовуватися до змін соціального середовища, дотримуватися правил групи, враховувати різні точки зору та ефективно інтегруватися в нові колективи.

Дослідження показують, що розвиток соціальних навичок у підлітків значною мірою залежить від рівня підтримки та ціннісних орієнтацій у родині. Підлітки, які отримують емоційну підтримку, мають стабільні сімейні відносини та участь батьків у вихованні, демонструють більш високий рівень комунікативної компетентності, здатність до вирішення конфліктів та готовність до соціальної відповідальності. Натомість відсутність підтримки та низький рівень сімейних цінностей може призводити до соціальної замкнутості, конфліктності, недостатньої ініціативності та проблем із соціальною адаптацією.

Важливо зазначити, що соціальні навички підлітків не формуються одноразово, а є результатом постійного взаємодіючого процесу навчання, досвіду та практики у різних соціальних контекстах. Роль сім'ї у цьому процесі полягає не лише у передачі норм та правил поведінки, але й у створенні безпечного емоційного середовища, де підліток може експериментувати з соціальними ролями, пробувати нові способи взаємодії та отримувати зворотний зв'язок від дорослих і однолітків.

Таким чином, комплексне вивчення соціальних навичок підлітків, їх структури та механізмів формування дозволяє виділити основні напрями впливу сімейних цінностей на соціальну поведінку дітей та створює підґрунтя для подальшого емпіричного дослідження взаємозв'язку між сімейними цінностями та рівнем розвитку соціальної компетентності підлітків.

Крім основних видів соціальних навичок, слід виділити додаткові компоненти, які мають значний вплив на соціальну компетентність підлітків. До них належать навички самопрезентації, здатність до конструктивної критики та прийняття зворотного зв'язку, уміння підтримувати міжособистісні контакти у різних соціальних колективах, а також здатність планувати власну соціальну діяльність та передбачати наслідки своїх дій для оточуючих.

Особливе значення у підлітковому віці набуває розвиток емоційного інтелекту, який включає здатність розпізнавати власні емоції, усвідомлювати вплив емоцій на поведінку, а також розуміти почуття інших людей. Підлітки, які володіють високим рівнем емоційного інтелекту, легше інтегруються в колектив, проявляють лідерські якості, вирішують конфлікти мирним шляхом і демонструють високий рівень емпатії. Важливим аспектом є також роль саморегуляції та здатності до самоконтролю у формуванні соціальних навичок. Підлітки, які вміють планувати власну поведінку, відкладати імпульсивні дії та враховувати соціальні норми, легше адаптуються до вимог різних соціальних середовищ і демонструють стабільну ефективну соціальну поведінку. Не менш важливим є взаємозв'язок соціальних навичок із навчальною діяльністю. Підлітки з високим рівнем соціальних компетентностей легше встановлюють

контакти з однолітками та педагогами, успішніше працюють у групових проектах, проявляють ініціативу у вирішенні завдань та демонструють здатність до критичного аналізу інформації. Взаємодія між навчальною і соціальною компетентністю формує комплексну адаптивну здатність особистості у сучасному соціальному середовищі.

Таким чином, соціальні навички підлітків слугують ключовим індикатором ефективності процесу соціалізації, визначають рівень адаптивності та успішності у різних соціальних контекстах і виступають основою для оцінки впливу сімейних цінностей на розвиток соціальної компетентності молодого покоління.

1.3. Взаємозв'язок сімейних цінностей і соціальних навичок підлітків

Сімейні цінності є ключовим фактором, що визначає не лише поведінку підлітка, але й його внутрішній світ, систему пріоритетів, моральні орієнтири та способи взаємодії з оточенням. Саме у родині дитина отримує перший досвід соціальної взаємодії, який закладає фундамент для всіх подальших соціальних навичок. Сімейні цінності формують не лише уявлення про те, що добре чи погано, правильне чи неправильне, а й моделі поведінки, що стають автоматичними у життєвих ситуаціях.

Вплив сімейних цінностей на соціальні навички підлітків можна розглядати у кількох взаємопов'язаних аспектах: емоційному, когнітивному та поведінковому. Емоційний аспект визначає здатність підлітка розпізнавати власні емоції та емоції інших людей, проявляти емпатію, толерантність, а також керувати своїми реакціями у стресових або конфліктних ситуаціях. Дослідження показують, що підлітки, які виховуються у сім'ях з високим рівнем ціннісної підтримки, демонструють стабільну емоційну саморегуляцію, менше схильні до конфліктів та агресивної поведінки. Вони легше інтегруються у групові взаємодії, швидше налагоджують контакти з однолітками і дорослими, а також проявляють більшу чутливість до потреб інших людей. Когнітивний аспект включає формування уявлень про соціальні норми, моральні принципи та

соціальні ролі. Підлітки, виховані у родинях, де цінності чітко сформульовані і підтримуються на практиці, легше засвоюють правила поведінки, здатні аналізувати соціальні ситуації та приймати обґрунтовані рішення. Вони розуміють важливість дотримання домовленостей, уміння аргументувати свою позицію та враховувати інтереси інших людей. Поведінковий аспект відображає практичне застосування навичок у повсякденному житті. Це здатність конструктивно спілкуватися, працювати в команді, долати конфлікти, проявляти лідерські якості та відповідальність. Сімейні цінності створюють мотиваційну основу для цих дій: підліток починає усвідомлювати важливість підтримки інших, співпраці та активної участі у соціальному житті. Особливо важливим є роль батьківського прикладу. Діти, спостерігаючи за поведінкою батьків, переймають способи взаємодії, вирішення конфліктів, демонстрацію моральних принципів та етичних норм. Наприклад, якщо у родині заведено допомагати ближнім, поважати чужу думку, вирішувати суперечки мирним шляхом, підліток природним чином переймає ці моделі і застосовує їх у своїх взаєминах. Крім того, дослідження підкреслюють значення структури сімейних цінностей. Сім'ї, які підтримують автономію та самостійність дитини, сприяють розвитку самоконтролю та відповідальності. Родини, де акцент робиться на співпрацю, взаємодопомогу та взаємоповагу, формують у підлітка навички комунікації, соціальної чутливості та готовності до колективної діяльності. Отже, взаємозв'язок сімейних цінностей і соціальних навичок підлітків є багаторівневим та комплексним, і його вплив простежується як на емоційному, так і на когнітивному та поведінковому рівнях. Уявлення про соціальні норми, здатність до емпатії та комунікабельність формуються у дитинстві в тісному поєднанні з цінностями родини і закріплюються через особистий приклад батьків та спільну діяльність. Вплив сімейних цінностей на соціальні навички підлітків посилюється через конкретні щоденні практики, ритуали та традиції, які формують у дитини відчуття приналежності, безпеки та підтримки. Наприклад, регулярні сімейні вечери, спільні походи на прогулянки, обговорення важливих подій дня або участь у домашніх обов'язках сприяють розвитку відповідальності,

умінню домовлятися та приймати спільні рішення. Підлітки, які виростають у родинях, де цінується відкритий діалог, здатні виражати свої емоції, слухати інших і враховувати точки зору співрозмовника. Навпаки, сім'ї, де панує критика, холодність або надмірний контроль, формують у підлітків невпевненість, страх помилитися або агресивну поведінку у соціальному середовищі. Важливим аспектом є також роль батьків як моделі поведінки у вирішенні конфліктів: діти, які спостерігають конструктивне вирішення суперечок, вчать шукати компроміс, контролювати власні реакції та уникати агресії. Негативні фактори сімейного середовища — хронічні конфлікти, неконсистентне виховання, жорсткість або емоційна холодність — пов'язані з підвищеною агресивністю підлітків, труднощами регуляції емоцій та зниженим рівнем соціальної компетентності. Дослідження підтверджують, що нестабільність сімейних взаємин є одним із найсильніших предикторів ризику соціальної дезадаптації (Cummings & Davies, 2010).

Поведінкові моделі, які дитина спостерігає у сім'ї, є ключовим механізмом соціального навчання. Відповідно до теорії соціального навчання А. Бандури, підлітки переймають способи взаємодії, вирішення конфліктів та вираження емоцій через спостереження за поведінкою значущих дорослих (Bandura, 1977). Саме тому сім'ї з високим рівнем довіри та поваги створюють сприятливі умови для формування конструктивної та емпатійної поведінки. Окрім цього, сімейні цінності визначають пріоритети щодо взаємодії з ровесниками та участі у колективних заходах: підлітки, які виховуються в сім'ях із високим рівнем соціальної підтримки та активною громадською позицією батьків, частіше беруть участь у волонтерських проєктах, гуртках, спортивних секціях і демонструють лідерські якості, відповідальність та здатність працювати в команді. Не менш важливим є врахування культурного та соціального контексту: у різних сім'ях, національних або регіональних спільнотах можуть існувати власні норми поведінки, цінності та традиції, що також впливають на формування соціальних навичок. Підлітки, які виростають у сім'ях із багатим культурним середовищем і різноманітними соціальними практиками,

демонструють більшу гнучкість у взаємодії з людьми різного походження, вчать поважати відмінності і проявляти толерантність. Особливе значення має психологічний клімат у сім'ї: підтримка, увага до емоцій та інтересів підлітка, регулярне заохочення ініціативності формують впевненість у власних силах, готовність брати на себе відповідальність та активно взаємодіяти з іншими. Крім того, взаємодія з батьками у спільних навчальних або творчих заходах сприяє розвитку організаційних та комунікативних навичок, вчить планувати спільну діяльність, враховувати потреби інших і відповідати за результати. Таким чином, сімейні цінності діють як безпосередній і опосередкований фактор розвитку соціальних навичок підлітків, визначаючи не лише поведінку у конкретних ситуаціях, а й загальну соціальну компетентність, рівень самоконтролю, здатність до емпатії та конструктивної взаємодії в різних сферах життя. Виявлення цих закономірностей створює підґрунтя для розробки практичних рекомендацій для батьків і педагогів, спрямованих на посилення соціальної компетентності підлітків та гармонійного розвитку їхньої особистості. Окрім зазначеного, слід враховувати, що сімейні цінності впливають на соціальні навички підлітків через систему оцінювання та заохочень, яка формується у родині. Підлітки, які отримують позитивне підкріплення за прояви співпраці, ввічливості, допомоги іншим, частіше демонструють подібну поведінку поза домом і у взаємодії з однолітками. Крім того, важливою є роль усвідомленого моделювання поведінки, коли батьки відкрито обговорюють причини своїх дій, пояснюють моральні та етичні аспекти поведінки, що сприяє розвитку критичного мислення та здатності оцінювати соціальні ситуації. Позитивний стиль виховання, що базується на теплі, підтримці та демократичній комунікації, суттєво покращує здатність підлітків до емоційної регуляції та соціальної активності. За результатами досліджень, діти батьків, які поєднують вимогливість із підтримкою, демонструють вищу готовність до співпраці та кращі навички вирішення конфліктів.

Сімейні цінності також формують у підлітка внутрішні стандарти поведінки, які впливають на самоконтроль, здатність відкладати задоволення та

приймати відповідальні рішення. Підлітки, виховані у середовищі з високим рівнем ціннісної структури, частіше демонструють ініціативність, активну участь у групових справах, прояви лідерських якостей та здатність до конструктивного вирішення конфліктів без зовнішнього втручання. Крім того, важливим аспектом є формування у підлітків соціальної толерантності та відкритості до різних точок зору, що напряду пов'язано з прикладом батьків у спілкуванні з оточенням, обговоренні проблем, прийнятті рішень та співпраці з іншими дорослими. Значення набуває й комунікаційний стиль у сім'ї: підлітки, які спостерігають активне слухання, обговорення проблем без крику та приниження, формують власні стратегії ефективного спілкування, що дозволяє їм уникати конфліктів, підтримувати дружні стосунки та брати участь у колективних заходах. Сімейні цінності, які включають відповідальність, чесність, емпатію та взаємопідтримку, створюють внутрішню мотивацію для прояву соціальних навичок у різних сферах життя, зокрема у навчанні, позашкільних активностях та міжособистісних відносинах, що забезпечує комплексний розвиток підлітка та закладає основу для успішної соціальної інтеграції у дорослому житті. Важливо також враховувати, що сімейні цінності впливають на здатність підлітка до саморегуляції та управління власною поведінкою у різних соціальних контекстах. Підлітки, які з дитинства отримують можливість висловлювати свої думки, пропонувати рішення, брати участь у сімейних обговореннях і приймати рішення у межах власної компетенції, розвивають навички автономії, відповідальності та критичного мислення. Вони легше долають труднощі у спілкуванні з ровесниками, здатні адаптуватися до нових соціальних груп, демонструють гнучкість у вирішенні конфліктних ситуацій та здатність співпрацювати навіть з тими, хто має відмінні погляди або цінності. Крім того, сімейні традиції, навіть такі прості, як спільне планування подій, участь у домашніх проектах, спільні ігри або ритуали, формують у підлітка відчуття спільності, колективної відповідальності та взаємозалежності, що напряду сприяє розвитку соціальної емпатії та здатності підтримувати інших. Не менш важливою є роль моделювання конструктивної поведінки у стресових

або конфліктних ситуаціях, адже підлітки, які спостерігають, як батьки вирішують непорозуміння без агресії, вчаться адаптивним стратегіям регуляції емоцій, контролю гніву та пошуку компромісу. Вплив сімейних цінностей простежується також у формуванні моральних орієнтирів, здатності відрізнити прийнятну поведінку від неприйнятної, що в майбутньому забезпечує формування відповідального громадянина, який усвідомлює наслідки своїх дій у соціумі. Нарешті, на соціальні навички підлітків впливає взаємодія з різними поколіннями у сім'ї, коли старші члени родини передають досвід, розповідають про соціальні норми, традиції та цінності, що стимулює розвиток комунікативної компетентності, здатності слухати, аналізувати та брати до уваги різні перспективи під час прийняття рішень. Сімейні цінності впливають на розвиток підлітка через низку конкретних механізмів, які формують комунікативну, емоційну та поведінкову компетентність. По-перше, через безпосереднє спостереження за моделями поведінки батьків та інших членів родини підліток засвоює способи взаємодії з людьми, формує власні соціальні сценарії та стандарти. Наприклад, якщо у сім'ї заведено вирішувати конфлікти спокійно, через діалог, пояснення та пошук компромісу, підліток автоматично розвиває навички активного слухання, терпіння та дипломатичності. По-друге, через участь у спільних сімейних ритуалах та традиціях підліток набуває досвіду співпраці та колективного прийняття рішень, відчуває власну значущість у групі та формує відповідальність за спільний результат. Цей механізм стимулює розвиток емпатії, вміння враховувати потреби інших і проявляти соціальну чутливість. По-третє, сімейні цінності, що акцентують увагу на автономії, самостійності та критичному мисленні, стимулюють розвиток здатності планувати власні дії, оцінювати наслідки та приймати відповідальні рішення. Підлітки, які мають можливість висловлювати власну думку та брати участь у прийнятті сімейних рішень, демонструють вищий рівень самоорганізації, самоконтролю та здатності конструктивно вирішувати конфлікти з ровесниками та старшими. По-четверте, цінності, що підкреслюють взаємопідтримку та допомогу, сприяють формуванню поведінкових навичок соціальної взаємодії:

підліток навчений не лише отримувати допомогу, а й надавати її іншим, що зміцнює соціальні зв'язки та відчуття приналежності до колективу. По-п'яте, моральні та етичні орієнтири родини виступають каркасом для розвитку критичного оцінювання власної поведінки та поведінки інших. Підліток, який розуміє цінність чесності, поваги, відповідальності та справедливості, легше інтегрується в соціальні групи, демонструє здатність до самоаналізу та самокорекції, а також формує стабільні соціальні відносини, засновані на довірі. Крім того, через міжпоколінну взаємодію та обговорення ціннісних дилем у родині підліток розвиває здатність до рефлексії, аналізу соціальних ситуацій та прийняття морально обґрунтованих рішень. Ці механізми взаємопов'язані і формують у підлітка цілісну соціальну компетентність, яка проявляється у вміннях ефективно спілкуватися, співпрацювати, регулювати емоції та діяти відповідально у різних соціальних контекстах. Отже, підсумовуючи викладене можна стверджувати, що сімейні цінності є ключовим чинником розвитку соціальних навичок підлітків і формують основу для їхньої соціальної компетентності.[Darling & Steinberg, 1993, С. 120; Grusec & Davidov, 2010, С. 45].

Вплив родини проявляється у багатьох вимірах: емоційному, когнітивному та поведінковому, забезпечуючи формування здатності до емпатії, самоконтролю, конструктивної взаємодії та прийняття рішень. Моделі поведінки батьків, сімейні традиції, система моральних та етичних орієнтирів створюють умови для формування навичок ефективного спілкування, командної роботи, лідерства та соціальної відповідальності. Крім того, роль батьківського прикладу та участь підлітка у сімейних процесах сприяють розвитку критичного мислення, саморефлексії та здатності адаптуватися до різних соціальних ситуацій. Виявлені закономірності підкреслюють необхідність комплексного підходу до підтримки підлітка, який включає розвиток цінностей у сім'ї, підтримку емоційного клімату та стимулювання соціальної активності. Таким чином, розуміння взаємозв'язку між сімейними цінностями та соціальними навичками створює міцну основу для подальших емпіричних досліджень і розробки практичних рекомендацій для

батьків і педагогів, спрямованих на гармонійний розвиток особистості підлітка та підвищення його соціальної компетентності у сучасному суспільстві.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

У ході детального теоретичного аналізу проблеми впливу сімейних цінностей на розвиток соціальних навичок у підлітків встановлено, що сім'я є одним із найважливіших соціальних інститутів, який виконує роль базового фундаменту соціалізації дитини. Саме сім'я формує перші моделі поведінки, закладає моральні, етичні та соціальні орієнтири, що визначають подальшу здатність підлітка ефективно взаємодіяти у соціальному середовищі, адаптуватися до групових процесів та приймати відповідальні рішення. Було підтверджено, що рівень ціннісної підтримки, стабільність родинного середовища, якість емоційного клімату та активна участь батьків у житті дитини суттєво впливають на формування ключових соціальних компетенцій, таких як

комунікативні навички, емпатія, здатність до співпраці, конструктивного вирішення конфліктів, прояву ініціативи та лідерських якостей.

Проаналізовано сучасні підходи до визначення та класифікації сімейних цінностей, що дозволило виокремити основні компоненти ефективного сімейного виховання: взаємоповага, емоційна підтримка, спільні традиції, встановлення чітких правил та норм поведінки, моделювання соціальних ролей, а також розвиток здатності дитини до самостійності та відповідальності. Виявлено, що кожен із цих компонентів безпосередньо впливає на різні аспекти соціальних навичок підлітка, включаючи когнітивний, емоційний, комунікативний і поведінковий. Ця багатовимірність підкреслює необхідність комплексного підходу до вивчення соціальної компетентності, що охоплює як аналіз особистісних характеристик підлітка, так і оцінку сімейного та соціального контексту, у якому відбувається його розвиток.

Розглянуто взаємозв'язок між сімейними цінностями та соціальною компетентністю підлітків, що підтверджується численними дослідженнями сучасних психологів. Було встановлено, що сім'ї з високим рівнем ціннісної підтримки та стабільним емоційним середовищем сприяють формуванню у підлітків високого рівня соціальної адаптації, здатності до конструктивного вирішення конфліктів, прояву самостійності, ініціативи, відповідальності та лідерських умінь. Водночас відсутність стабільності, емоційна холодність або низький рівень ціннісної підтримки у родині часто призводять до соціальної пасивності, труднощів у комунікації, підвищеної тривожності, замкнутості та ризику дезадаптації в групових колективах.

Досліджено сучасні методологічні підходи до оцінки сімейних цінностей та соціальних навичок підлітків, що включають використання комплексних психологічних інструментів та методик спостереження, анкетування, тестування та аналізу поведінкових проявів у різних соціальних ситуаціях. Виявлено, що застосування таких комплексних методик дозволяє не лише оцінити рівень соціальної компетентності підлітка, а й визначити специфіку її формування залежно від конкретних ціннісних орієнтацій родини, що є критично важливим

для подальшого планування практичних заходів, розробки програм психологічної підтримки та рекомендацій для педагогів і батьків.

Таким чином, проведений теоретичний аналіз свідчить про те, що сімейні цінності є визначальним фактором розвитку соціальних навичок підлітків, який формує фундамент для їхньої ефективної соціальної адаптації та особистісного становлення. Отримані результати дозволяють стверджувати, що підтримка позитивного емоційного клімату у родині, розвиток традицій, забезпечення відкритого діалогу та активна участь батьків у житті підлітка є необхідними умовами для формування високого рівня соціальної компетентності. Це підкреслює важливість подальших емпіричних досліджень для уточнення конкретних закономірностей впливу різних аспектів сімейного виховання на соціальні навички підлітків, а також для розробки практичних рекомендацій та програм підтримки, що сприятимуть гармонійному розвитку особистості. Отримані висновки створюють міцну основу для практичної частини роботи та можуть бути використані психологами, педагогами, соціальними службами для оптимізації виховного процесу в сім'ї і формування у підлітків необхідних соціальних компетенцій, що забезпечить їх успішну інтеграцію в суспільство та підвищить рівень психологічної стійкості у дорослому житті.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Характеристика вибірки досліджуваних

Вибірка дослідження складалася з підлітків віком від 13 до 17 років, які навчалися у різних навчальних закладах Харківської області. Загальна кількість учасників становила 80 осіб, серед яких 42 дівчини та 38 хлопців, що дозволило забезпечити відносно рівномірне гендерне представництво. Для отримання репрезентативних результатів обиралися підлітки різного соціального та економічного середовища, що враховувало сімейний статус, рівень освіти батьків та наявність спільних сімейних традицій. Такий підхід дозволяв більш комплексно оцінити вплив сімейних цінностей на розвиток соціальних навичок.

Вибірка формувалася за принципом цілеспрямованого відбору, що передбачав залучення підлітків з сімей різного рівня підтримки, тобто високого, середнього та низького рівня ціннісної підтримки. Це дозволяло провести порівняльний аналіз і виявити закономірності взаємозв'язку між сімейними цінностями та соціальними навичками.

Кожен учасник дослідження отримав попередню інформацію про мету та завдання дослідження, правила заповнення анкет та гарантії конфіденційності, що забезпечувало добровільну та свідому участь. Анкетування проводилося у зручний для підлітків час через онлайн-платформу Google Forms, що дозволило уникнути тиску та впливу оточення на відповіді.

Окрім загальної кількості та гендерного розподілу, було здійснено класифікацію підлітків за додатковими характеристиками, такими як сімейний статус (повна або неповна сім'я), наявність спільних сімейних традицій, рівень комунікації з батьками та участь у позашкільних соціальних активностях. Це дозволяло більш детально аналізувати взаємозв'язки між окремими аспектами сімейного виховання та соціальними навичками.

Завдяки такій структурі вибірки дослідження було забезпечено можливість отримати всебічну та надійну інформацію, що є важливим для перевірки гіпотези, розробки кореляційного аналізу та подальшого формулювання практичних рекомендацій для батьків, педагогів та психологів.

До виключення потрапляли підлітки, які не дали згоду на участь у дослідженні, мали значні когнітивні або психологічні порушення, що ускладнювали адекватне виконання завдань анкетування, а також ті, хто не завершив анкету повністю або подав суперечливі відповіді, які не піддавалися коректній інтерпретації. Виключення таких учасників дозволяло підвищити якість та надійність емпіричних даних.

Завдяки визначеним критеріям включення та виключення, вибірка досліджуваних була репрезентативною, різноманітною та дозволила отримати достовірні дані для подальшого статистичного аналізу, перевірки гіпотези та

розробки практичних рекомендацій щодо розвитку соціальних навичок у підлітків.

2.2. Використані методики та інструменти дослідження

Для досягнення мети дослідження та виконання завдань магістерської роботи була обрана система методик, що дозволяє всебічно оцінити сімейні цінності та соціальні навички підлітків, встановити їх взаємозв'язок і провести комплексний аналіз отриманих даних. Вибір методик ґрунтувався на специфіці об'єкта та предмета дослідження, а також на вимогах щодо валідності та надійності психологічних інструментів. Комплексне використання кількісних і якісних методів дозволяє отримати достовірну інформацію та глибоко інтерпретувати результати.

1. Опитувальник ціннісних орієнтацій (адаптація Рокіча)

Ця методика спрямована на визначення життєвих пріоритетів підлітків та значущості різних сімейних цінностей у їхньому житті. Вона дозволяє оцінити, які цінності домінують у підлітків, наскільки вони усвідомлені та як вони впливають на поведінку та соціальну взаємодію. Застосування опитувальника дає змогу встановити, які цінності сім'ї є найбільш значущими для розвитку соціальної компетентності, а також провести порівняння між підгрупами вибірки за різними демографічними показниками. Обробка даних включає розрахунок середніх значень, побудову графіків пріоритетів цінностей, кореляційний аналіз для визначення взаємозв'язку між окремими цінностями та рівнем соціальних навичок.

2. Анкета «Сімейні цінності» (адаптована, спрощена)

Анкета дозволяє оцінити характер взаємин у сім'ї, рівень підтримки, наявність спільних традицій, правил поведінки та загальний сімейний клімат. Вона дає змогу виявити, наскільки сім'я сприяє розвитку соціальних компетенцій, співпраці та відповідальності підлітків. Дані обробляються у таблицях, де кожна шкала відображає силу підтримки («сильна», «середня», «слабка»), що дозволяє провести порівняння та аналіз тенденцій між учасниками

дослідження. Методика забезпечує як кількісну, так і якісну оцінку сімейного середовища.

3. Методика КОС-2 (комунікативні та організаторські здібності)

Методика оцінює ключові соціальні навички підлітків, такі як комунікація, співпраця, ініціативність та лідерські якості. Вона дозволяє встановити рівень сформованості соціальної компетентності у різних сферах взаємодії. Обробка даних включає таблиці за категоріями, розрахунок середніх балів та побудову діаграм, що наочно відображають рівень розвитку навичок у різних групах. Результати цієї методики дозволяють визначити слабкі та сильні сторони соціальної поведінки підлітків, а також корелювати їх із сімейними цінностями.

4. Методика діагностики рівня емпатичних здібностей В. В. Бойка (допоміжна методика)

Методика діагностики рівня емпатичних здібностей Методика В. В. Бойка дозволяє оцінити здатність людини до співпереживання та розуміння емоцій іншої особи. Вона розглядає емпатію як багатокомпонентний процес, що включає кілька взаємопов'язаних каналів сприйняття. На відміну від простих опитувальників, які надають лише загальний показник емпатії, методика Бойка дозволяє проаналізувати її окремі складові, забезпечуючи більш детальну та комплексну оцінку. (Була використана для можливого розширення дослідження для порівняння аналізу,)

5. Методика соціальної адаптації / міжособистісних навичок (допоміжна методика)

Спрямована на оцінку вміння підлітків працювати в команді, проявляти ініціативу, адаптуватися до нових соціальних умов та взаємодіяти з оточенням. Вона дозволяє виявити рівень соціальної гнучкості, лідерських якостей, здатності до конструктивного вирішення конфліктів та прийняття соціальних норм.

Комплексне використання цих методик забезпечує всебічний підхід до оцінки впливу сімейних цінностей на розвиток соціальних навичок у підлітків, дозволяє встановити взаємозв'язки між різними аспектами сімейного виховання

та соціальної компетентності, а також проводити кореляційний та порівняльний аналіз для підтвердження гіпотези дослідження. Поєднання кількісних та якісних методів підвищує надійність та валідність результатів, дозволяє врахувати індивідуальні особливості кожного учасника дослідження та забезпечує глибоке розуміння психологічних механізмів розвитку соціальної компетентності підлітків.

Вибір саме цих методик зумовлений необхідністю всебічного підходу до оцінки взаємозв'язку сімейних цінностей та соціальних навичок підлітків. Кожна методика доповнює іншу та дозволяє охопити різні аспекти соціальної компетентності: від когнітивного усвідомлення цінностей до емоційної чутливості та поведінкової реалізації соціальних навичок. Комбінування цих інструментів дозволяє не лише виявити рівень розвитку окремих навичок, але й зрозуміти механізми, через які сімейні цінності впливають на соціалізацію підлітків.

Застосування опитувальника ціннісних орієнтацій Рокіча та анкети «Сімейні цінності» дає змогу визначити домінуючі цінності у сім'ї, структуру сімейного виховання та стиль міжособистісних взаємин, що забезпечує глибоке розуміння факторів, які формують соціальну поведінку підлітків. Методика КОС-2 дозволяє оцінити рівень комунікативних, організаторських та лідерських здібностей, що важливо для визначення потенціалу підлітків у групових взаємодіях. Тест на емпатію забезпечує дані про емоційну складову соціальної компетентності, яка безпосередньо впливає на якість міжособистісних контактів, а методика соціальної адаптації дозволяє оцінити реальні прояви соціальної поведінки у різних ситуаціях. Для статистичного аналізу було використано 3 основні методики, які безпосередньо відповідали результатам дослідження. Тест на емпатія та методика соціальної адаптації виконували допоміжну функцію: вони дозволили глибше охарактеризувати вибірку та підтвердити загальні тенденції, але не включали до аналізу.

Особливу увагу приділено етичним аспектам проведення дослідження: перед тестуванням підлітки та їхні батьки отримували інформацію про мету та

методику дослідження, забезпечувалася анонімність відповідей, добровільна участь та можливість відмови від участі на будь-якому етапі. Це забезпечує достовірність результатів та відповідність сучасним стандартам проведення психологічних досліджень.

Таким чином, вибір методик та інструментів дослідження забезпечує комплексний підхід до вивчення впливу сімейних цінностей на розвиток соціальних навичок у підлітків, дозволяє виявити як загальні закономірності, так і індивідуальні особливості, забезпечує наукову обґрунтованість та практичну цінність отриманих результатів.

2.3 Організація та проведення експерименту

Проведення емпіричного дослідження здійснювалося відповідно до попередньо розробленої програми, що включала чітку послідовність етапів, забезпечення етичних стандартів та контроль за якістю збору даних. Експеримент проводився серед підлітків віком від 13 до 16 років, що дозволило охопити ключовий період соціалізаційного розвитку та формування соціальних навичок. Дослідження проводилося у спеціально підготовлених умовах, що забезпечували комфорт, психологічну безпеку та мінімізацію стресових факторів. Перед початком тестування учасники та їхні батьки отримали детальну інформацію про мету, методи та очікувані результати дослідження, була забезпечена добровільна участь та можливість відмовитися на будь-якому етапі. Анонімність відповідей гарантувалася шляхом кодування анкет та окремого зберігання результатів.

На першому етапі проводилося тестування сімейних цінностей за допомогою опитувальника ціннісних орієнтацій та анкети «Сімейні цінності», що дозволяло визначити пріоритетні цінності та характеристики сімейного середовища кожного учасника. Другий етап включав оцінку соціальних навичок підлітків за допомогою методики КОС-2, тесту на емпатію та шкали соціальної адаптації, що дало змогу комплексно оцінити комунікативні, емоційні та організаторські здібності.

Для збору даних у межах дослідження використовувалася онлайн-платформа Google Forms, що дозволило ефективно та зручно провести анкетування серед підлітків та їхніх батьків. Анкети містили стандартизовані запитання щодо оцінки сімейних цінностей, комунікативних і соціальних навичок, емпатії та здатності до соціальної адаптації. Учасники отримували чіткі інструкції щодо заповнення анкет, рекомендації щодо концентрації уваги та пояснення цілей дослідження для забезпечення достовірності відповідей.

Використання Google Forms дозволило автоматично збирати всі дані у форматі таблиць Google Sheets, що значно спростило подальшу обробку та аналіз результатів. Анкетування проводилося анонімно, що гарантувало конфіденційність учасників та зменшувало ймовірність впливу соціального бажання на відповіді. Кожен учасник брав участь добровільно і мав можливість відмовитися від участі у будь-який момент, що відповідало етичним принципам психологічних досліджень.

Завдяки використанню онлайн-платформи вдалося охопити більшу вибірку досліджуваних, забезпечити стандартизовані умови проведення опитування та отримати надійну інформацію для подальшого кореляційного аналізу взаємозв'язку між сімейними цінностями та розвитком соціальних навичок у підлітків. Для підвищення точності та об'єктивності результатів дослідження кожна анкета була структурована за блоками, які відповідали окремим аспектам соціальних навичок та сімейних цінностей. Зокрема, перший блок включав питання щодо оцінки сімейного середовища, взаємин у сім'ї, рівня підтримки та спільних традицій, другий блок – оцінку комунікативних та організаторських здібностей, третій блок – рівень емпатії та здатності розуміти емоції інших, четвертий блок – соціальну адаптацію та вміння працювати діє у групі. Така структура дозволила не лише систематизувати інформацію, але й здійснити подальший багатофакторний аналіз взаємозв'язку між різними компонентами соціальних навичок та сімейних цінностей.

Перед початком заповнення анкет проводився короткий інструктаж, де підліткам пояснювалися правила заповнення, тривалість дослідження та

значення кожного блоку, а батькам надавалися рекомендації щодо підтримки дітей у процесі відповіді без втручання у їхні думки. Це дозволило зменшити суб'єктивний вплив на відповіді та підвищити надійність отриманих даних. Онлайн-формат також забезпечував зручність для учасників, оскільки вони могли проходити анкетування у зручний для себе час, при цьому не створювався додатковий стрес, який іноді виникає під час очного тестування. Використання цифрового середовища дозволило відстежувати повноту заповнення анкет, уникнути втрати даних і одразу формувати первинну базу для статистичного аналізу.

Завдяки таким організаційним заходам та використанню онлайн-інструментів дослідження стало можливим отримати більш репрезентативні та об'єктивні дані, що забезпечило надійний матеріал для перевірки гіпотези дослідження та розробки практичних рекомендацій щодо розвитку соціальних навичок у підлітків. Особливу увагу під час проведення онлайн-дослідження приділяли контролю за достовірністю та повнотою отриманих відповідей. Для цього були використані різні технічні та методологічні підходи: обов'язкове заповнення ключових полів анкети, обмеження на повторне проходження форми однією особою, а також систематичне відстеження аномальних або неповних відповідей. Крім того, всі учасники отримували попередню інформацію про цілі дослідження та гарантії конфіденційності, що дозволяло зменшити соціально бажані відповіді та стимулювало максимально чесне заповнення анкет. Етичні аспекти дослідження були забезпечені через добровільну участь, можливість відмови у будь-який момент без пояснення причин, а також гарантію анонімності відповідей. Такий підхід відповідає сучасним стандартам психологічних досліджень та дозволяє отримати надійні дані, придатні для наукового аналізу. Додатково для підвищення мотивації підлітків і батьків до участі було зроблено наголос на практичній значущості дослідження та потенційній користі результатів для розвитку соціальних навичок. Використання онлайн-платформи також забезпечило можливість швидкого збору великої кількості даних і значно скоротило час на організаційні процедури, що особливо важливо при роботі з

великою вибіркою. Такий формат дозволяє паралельно проводити анкетування у різних групах та регіонах, що підвищує репрезентативність дослідження та дає змогу виявити більш точні закономірності впливу сімейних цінностей на розвиток соціальних навичок у підлітків.

Таким чином, онлайн-дослідження з використанням Google Forms стало ефективним інструментом для збору емпіричної інформації, дозволило оптимізувати процес анкетування, забезпечити високий рівень контролю за достовірністю даних та виконати всі необхідні умови етичності, що робить отримані результати надійними та придатними для подальшого статистичного аналізу і практичної інтерпретації.

2.4. Методи обробки та аналізу отриманих даних

Для обробки та аналізу отриманих даних у дослідженні були використані як кількісні, так і якісні методи, що дозволяє всебічно оцінити взаємозв'язок між сімейними цінностями та соціальними навичками підлітків. Кількісні методи дозволяють систематизувати інформацію та визначити статистично значущі взаємозв'язки між показниками, а якісні методи дають змогу глибше зрозуміти особливості прояву соціальних навичок у конкретному контексті сімейних цінностей. Кількісна обробка включала розрахунок основних статистичних показників: середніх значень, медіани, моди, стандартного відхилення, коефіцієнтів варіації. Це дозволило визначити середній рівень соціальних навичок у групі підлітків та виявити розбіжності між підгрупами з різним рівнем сімейних цінностей. Для наочності результати були представлені у вигляді таблиць та графіків, що дозволяє легко порівнювати показники та визначати тенденції розвитку соціальних навичок.

Для перевірки гіпотези дослідження та виявлення взаємозв'язків між рівнем сформованості сімейних цінностей і розвитком соціальних навичок використовувався кореляційний аналіз за методом Пірсона. Цей метод дозволяє оцінити силу та напрямок взаємозв'язку між змінними, що є важливим для встановлення того, які саме цінності сім'ї найбільш впливають на розвиток

емпатії, комунікаційних, організаторських та адаптивних навичок підлітків. Якісний аналіз включав систематизацію відкритих відповідей підлітків у анкетах, інтерпретацію описових характеристик їхньої поведінки та взаємодії в сімейному середовищі, а також зіставлення отриманих результатів із теоретичними моделями розвитку соціальних навичок. Такий підхід дозволяє виявити не лише загальні тенденції, а й індивідуальні особливості підлітків, що важливо для формування практичних рекомендацій.

Для більш детального аналізу соціальних навичок було використано шкалювання результатів за категоріями: комунікація, співпраця, ініціативність, лідерство, емпатія та соціальна адаптація. Кожна категорія оцінювалася за бальною системою, після чого дані були агреговані у таблиці та представлені на графіках для візуального порівняння між підгрупами з високим, середнім і низьким рівнем сімейних цінностей.

Для перевірки достовірності результатів та зменшення похибок було використано методи перехресної перевірки, а також комп'ютерну обробку даних за допомогою статистичного пакета SPSS. Це дозволило автоматизувати розрахунки, побудувати діаграми розподілу та виявити статистично значущі залежності між змінними. Крім того, аналіз отриманих даних включав пошук кореляцій між окремими аспектами сімейних цінностей (наприклад, підтримка, взаємодія, спільні традиції) та конкретними соціальними навичками (наприклад, здатність до співпраці, конструктивне вирішення конфліктів, емпатія). Такий комплексний підхід дозволяє встановити не лише загальні тенденції, а й більш детально простежити вплив окремих чинників сімейного виховання на розвиток соціальної компетентності підлітків.

На основі отриманих результатів також була проведена інтерпретація даних у контексті теоретичних уявлень про соціалізацію підлітків та роль сімейних цінностей. Це дало змогу визначити ключові фактори, які сприяють розвитку комунікаційної компетентності, адаптивності та емоційної стійкості підлітків, а також сформулювати практичні рекомендації для батьків і педагогів щодо оптимізації виховного процесу.

Таким чином, методи обробки та аналізу даних забезпечили комплексну, багаторівневу оцінку взаємозв'язків між сімейними цінностями та соціальними навичками підлітків, поєднуючи статистичну надійність, наочність результатів та можливість отримати практично значущі висновки, що є основою для формування рекомендацій та подальшого розвитку досліджуваної проблеми.

Обробка та аналіз даних проводилися послідовно та системно, що дозволяє максимально повно відобразити отриману інформацію та її значення для дослідження впливу сімейних цінностей на розвиток соціальних навичок підлітків, починаючи з первинної обробки анкетних даних та завершуючи комплексною інтерпретацією результатів у контексті теоретичних положень. Використання кількісних методів дозволяє здійснити математичне моделювання взаємозв'язків між окремими змінними, а якісні методи дають змогу оцінити особливості прояву соціальної поведінки підлітків, враховуючи їхній індивідуальний і соціокультурний контекст. Крім стандартних статистичних показників, таких як середнє значення, стандартне відхилення та коефіцієнт варіації, здійснювався детальний аналіз розподілу показників у групах за рівнем сімейних цінностей, що дозволяє виявити закономірності та специфіку формування соціальних навичок у різних підгрупах. Особливу увагу приділено побудові графічних моделей та діаграм, які наочно демонструють співвідношення між сімейними цінностями та соціальною компетентністю підлітків, що забезпечує більш глибоке та наочне сприйняття даних. Усі результати, отримані з використанням опитувальника ціннісних орієнтацій, анкети «Сімейні цінності» та КОС-2 - систематизувалися у вигляді таблиць, що дає змогу порівнювати середні показники, виявляти відхилення та визначати основні тенденції розвитку навичок у різних умовах сімейного виховання. Для оцінки взаємозв'язку між окремими аспектами сімейних цінностей і соціальними навичками було застосовано кореляційний аналіз, який дозволяє не лише визначити силу та напрямок зв'язку, а й оцінити його статистичну значущість. Крім того, було використано багатофакторний аналіз для встановлення впливу кількох змінних одночасно, що дає змогу врахувати комплексний характер

соціалізації підлітків і виявити найважливіші чинники, які формують їхні соціальні навички. Важливим етапом аналізу була інтеграція кількісних та якісних даних, що дозволяє зіставити чисельні показники з описовими характеристиками поведінки та взаємодії підлітків у сімейному середовищі. Такий підхід дозволяє не лише встановити загальні закономірності, а й виділити індивідуальні особливості формування соціальної компетентності, що має важливе значення для практичного використання результатів дослідження. Для забезпечення достовірності результатів була здійснена перевірка даних на наявність пропусків, помилок та аномальних значень, а також проведено їхнє нормування для уніфікації шкал та забезпечення коректності подальших розрахунків. Крім того, дані були підготовлені до використання у статистичних пакетах, таких як SPSS, що дозволяє автоматизувати розрахунки, побудувати детальні діаграми, таблиці розподілу та графіки, а також перевірити гіпотезу дослідження з високим рівнем наукової обґрунтованості. Особливу увагу приділено формуванню узагальнених показників соціальних навичок у підлітків, що базуються на поєднанні балів з різних методик та шкал. Це дозволяє створити комплексну характеристику розвитку соціальних компетенцій, включаючи комунікаційні навички та здатність до співпраці. Отримані дані стали підставою для подальшого порівняльного аналізу, оцінки динаміки розвитку навичок та формулювання практичних рекомендацій для сімейного виховання.

Таким чином, комплексний підхід до обробки та аналізу даних забезпечив системне та всебічне дослідження впливу сімейних цінностей на розвиток соціальних навичок підлітків, поєднуючи строгі статистичні методи з глибоким аналізом якісної інформації, що є основою для обґрунтованих висновків і практичних рекомендацій. Для наочності та полегшення сприйняття результатів дослідження особлива увага приділялася візуалізації даних. Було побудовано діаграми розподілу показників сімейних цінностей та соціальних навичок у підлітків, графіки залежностей окремих параметрів, гістограми частот та багатовимірні схеми співвідношень. Візуальні матеріали дозволяють наочно порівнювати показники різних груп, виділяти закономірності, тенденції та

аномальні значення, що значно підвищує наукову цінність аналізу та полегшує формулювання висновків. Порівняння результатів між підгрупами здійснювалося за такими критеріями, як рівень сімейної підтримки, наявність традицій та правил у сім'ї, комунікативні та організаторські здібності, здатність до емпатії та соціальної адаптації. Для кожної групи були розраховані середні значення, стандартні відхилення, коефіцієнти варіації, що дало змогу визначити характер розподілу соціальних навичок та їх залежність від конкретних проявів сімейних цінностей. Інтерпретація результатів проводилася з урахуванням психолого-педагогічних аспектів розвитку підлітків, що дозволяє не лише кількісно оцінити зв'язок між змінними, а й описати специфіку поведінки та особливості взаємодії підлітків у сімейному середовищі. Важливою частиною аналізу стало виявлення тенденцій до розвитку соціальних компетенцій у підлітків з різним рівнем ціннісної підтримки, що дало змогу визначити найбільш ефективні фактори для стимулювання розвитку навичок та підвищення соціальної адаптивності. Окремо розглядалася динаміка прояву соціальних навичок у підлітків з урахуванням їх вікових та соціальних особливостей. Це дозволило виокремити закономірності впливу сімейних цінностей на комунікативні, організаторські та емоційно-соціальні здібності, а також на формування лідерських якостей та здатності до конструктивного вирішення конфліктів. Такий підхід дозволяє отримати повну картину соціальної компетентності та виявити індивідуальні особливості кожного підлітка.

Таким чином, обробка та аналіз даних у даному дослідженні поєднують кількісні та якісні методи, наочну візуалізацію та порівняння груп, що забезпечує всебічне розкриття впливу сімейних цінностей на розвиток соціальних навичок підлітків. Така комплексна методика дозволяє формулювати обґрунтовані висновки, які можуть бути використані для розробки практичних рекомендацій для батьків, педагогів та психологів. Для перевірки висунутої гіпотези дослідження було застосовано кореляційний аналіз, який дозволяє оцінити силу та напрямок взаємозв'язку між рівнем сімейних цінностей і розвитком соціальних навичок підлітків. Було обчислено коефіцієнти кореляції Пірсона для

кількісних показників, що відображають комунікативні, організаторські та емоційно-соціальні здібності, а також емпатію та соціальну адаптацію. Значущість кореляцій перевірялася за рівнем $p \leq 0,05$, що дозволяє зробити обґрунтовані висновки про статистичну достовірність виявлених взаємозв'язків. Крім того, для порівняння підгруп підлітків з різним рівнем сімейної підтримки було застосовано методи описової статистики та t-критерій Стюдента для незалежних вибірок. Це дозволило визначити, чи існують достовірні відмінності у розвитку соціальних навичок між групами підлітків, які отримують різний рівень ціннісної підтримки та комунікативної взаємодії у сім'ї. У випадках, коли дані не відповідали нормальному розподілу, застосовувалися непараметричні методи, зокрема коефіцієнт рангової кореляції Спірмена. Такий підхід забезпечив адекватну оцінку взаємозв'язків у всіх групах і дозволив уникнути спотворення результатів через статистичні аномалії. Застосування комплексної статистичної обробки, поєднання кореляційного аналізу, порівняння груп та непараметричних методів дозволяє не лише перевірити гіпотезу дослідження, а й отримати всебічну картину впливу сімейних цінностей на соціальні навички підлітків. Це забезпечує наукову обґрунтованість висновків та є основою для формулювання практичних рекомендацій для батьків, педагогів та психологів.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Проведене методологічне дослідження дало змогу системно визначити напрями вивчення впливу сімейних цінностей на розвиток соціальних навичок у підлітків, обґрунтувати вибір об'єкта та предмета дослідження, чітко сформулювати мету та конкретні завдання роботи, що створило надійну основу для організації емпіричного дослідження та збору необхідних даних. Використання різних методів, включаючи опитувальник ціннісних орієнтацій (адаптація Рокіча), анкети «Сімейні цінності», КОС-2, тест на емпатію та методику соціальної адаптації, дозволило комплексно оцінити взаємозв'язок між сімейними цінностями та формуванням соціальних навичок підлітків, а також забезпечило багаторівневий аналіз отриманих даних.

Характеристика вибірки показала, що група досліджуваних була репрезентативною та достатньо різноманітною за віком, статтю та соціальним статусом, що дозволяє робити висновки, узагальнені на ширшу категорію підлітків. Проведення онлайн-опитування за допомогою платформи Google Forms забезпечило зручність та оперативність збору даних, дозволило уникнути часових та територіальних обмежень, а також підвищило точність збору інформації завдяки можливості автоматизованого формування таблиць та первинної обробки результатів.

Обробка та аналіз отриманих даних за допомогою середніх значень, кореляційного аналізу та графічного представлення результатів дозволили виявити закономірності та тенденції впливу різних категорій сімейних цінностей на соціальні навички підлітків. Зокрема, було визначено, що емоційна підтримка та встановлені сімейні традиції позитивно впливають на розвиток емпатії та комунікативної компетентності, тоді як дисципліна та чіткі правила сприяють формуванню відповідальності, самоорганізації та здатності до конструктивної взаємодії з однолітками та дорослими.

Розроблена методика збору та обробки даних дозволяє не лише оцінити рівень сформованості соціальних навичок у підлітків, а й визначити напрями

подальшого психологічного та педагогічного втручання для підвищення ефективності сімейного виховання та соціалізації. Таким чином, розділ 2 підтвердив, що комплексне застосування емпіричних методів та системний підхід до аналізу даних є ефективними для дослідження впливу сімейних цінностей на соціальні навички підлітків і створює міцну основу для подальшого аналізу результатів, формування висновків та практичних рекомендацій, що буде представлено у наступному розділі роботи. Варто також зазначити, що використання багатометодового підходу дозволило не лише оцінити соціальні навички підлітків у широкому контексті, а й простежити специфіку впливу окремих складових сімейних цінностей на різні аспекти соціальної поведінки. Наприклад, результати опитувальника ціннісних орієнтацій показали, що підлітки, які сприймають сімейні цінності як важливі, демонструють більш високий рівень емпатії та здатність до співпраці. У той же час дані анкетування «Сімейні цінності» вказали на тісний зв'язок між рівнем підтримки та довіри в сім'ї та готовністю підлітків брати на себе відповідальність у групових ситуаціях.

Крім того, застосування методики КОС-2 дозволило простежити розвиток організаторських та комунікативних здібностей, а результати тесту на емпатію й методики соціальної адаптації дали змогу оцінити рівень емоційної чутливості та здатність підлітків до ефективної взаємодії з оточенням. Комплексний аналіз цих даних підтвердив гіпотетичні припущення щодо позитивного впливу сімейних цінностей на соціальну компетентність підлітків, що надає дослідженню не лише теоретичної, а й практичної значущості.

Важливо, що розроблена структура дослідження та методика збору даних можуть бути використані в подальших наукових роботах для порівняльних досліджень у різних соціокультурних середовищах, а також для моніторингу ефективності програм психологічної підтримки підлітків у сім'ї та навчальних закладах. Таким чином, розділ 2 демонструє не лише якісну організацію емпіричного дослідження, а й забезпечує наукову базу для подальшого

формулювання узагальнених висновків та практичних рекомендацій у розділі 3, що робить роботу цілісною та логічно завершеною.

РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

3.1. Аналіз результатів дослідження

Початок будь-якого наукового аналізу вимагає врахування контексту, у якому відбувається формування соціальних навичок підлітків. Соціальна компетентність є складним і багатовимірним явищем, яке залежить від безлічі факторів: сімейного середовища, взаємодії з однолітками, участі у позашкільних активностях та рівня підтримки з боку батьків і близьких дорослих. Тому перш ніж переходити до конкретних показників, важливо описати загальні характеристики вибірки та ті умови, які створюють основу для розвитку соціальних навичок. Підлітковий вік, який охоплює досліджувана вибірка, є періодом активного формування особистості, експериментування у міжособистісних взаємодіях та засвоєння соціальних норм. Саме у цей час закладаються базові моделі поведінки, розвивається здатність до комунікації, співпраці та вирішення конфліктів. У цьому контексті соціальні навички не є лише навченою поведінкою, а відображають глибинні процеси емоційного, когнітивного та соціального розвитку підлітка.

Особлива увага приділяється сімейному середовищу, оскільки воно виступає ключовим чинником соціалізації. Сімейні цінності, характер взаємопідтримки, наявність традицій, стиль спілкування з батьками та правила поведінки формують не лише зовнішні прояви поведінки, а й внутрішні психологічні ресурси, такі як впевненість у собі, здатність до емпатії та відповідальність за власні дії. Аналіз цих аспектів дозволяє не лише оцінити середні показники соціальних навичок, а й виявити закономірності розвитку компетентності у підлітків із різним рівнем сімейної підтримки.

Також важливим є соціокультурний контекст, у якому функціонує сім'я. Рівень освіти батьків, наявність спільних активностей, участь у громадських або позашкільних заходах створюють додаткові можливості для розвитку соціальних умінь. Врахування цих факторів дозволяє більш глибоко інтерпретувати

отримані результати та підготувати основу для подальшого детального аналізу конкретних показників, що буде розглянуто в наступних частинах розділу.

Таким чином, початковий аналіз вибірки та умов її формування створює міцний фундамент для оцінки взаємозв'язку між сімейними цінностями та соціальними навичками підлітків. Він дозволяє сформувати загальну картину розвитку соціальної компетентності, визначити тенденції та підготувати читача до більш детального порівняння результатів у наступних розділах. Розвиток соціальних навичок підлітків відіграє середовище навчального закладу та взаємодія з однолітками. У школі підліток набуває практичного досвіду спілкування, вчиться вирішувати конфлікти, працювати у групі та долати соціальні труднощі. Спостереження за поведінкою у колективі дозволяє оцінити не лише рівень сформованості конкретних навичок, а й гнучкість, адаптивність та емоційну стабільність підлітків у різних соціальних ситуаціях. Варто також зазначити, що формування соціальної компетентності є процесом поступовим і багатоступеневим. Підлітки, які отримують високий рівень підтримки від сім'ї, демонструють більш активну соціальну позицію, легше налагоджують контакти та проявляють лідерські якості. Натомість у підлітків із низьким рівнем підтримки можливе спостереження певних труднощів у комунікації, схильності до соціальної ізоляції або невпевненості у взаємодії з оточенням. Така динаміка підкреслює важливість комплексного підходу до оцінки соціальних навичок, який враховує як індивідуальні, так і середовищні фактори. Особливу увагу також приділено емоційній складовій соціальної компетентності. Розвиток емпатії, здатності розуміти та підтримувати інших, толерантності та чутливості до потреб оточуючих є ключовими аспектами, що формуються під впливом сімейних цінностей та міжособистісних взаємодій. Підлітки, які живуть у сім'ях із стабільним емоційним кліматом, частіше демонструють високий рівень емоційної чутливості, що позитивно впливає на їх соціальну адаптацію та якість міжособистісних стосунків.

Таким чином, поєднання впливу сімейних, шкільних та соціокультурних факторів створює комплексну основу для розвитку соціальних навичок у

підлітків. Початковий опис вибірки та умов формування цих факторів дозволяє більш глибоко зрозуміти механізми соціалізації та підготувати ґрунт для детального аналізу результатів, який буде представлено в наступних підрозділах розділу. Важливо відзначити, що соціальні навички підлітків формуються не лише через прямий контакт із батьками або однолітками, а й через спостереження та наслідування поведінки оточуючих. Діти часто переймають моделі взаємодії, які спостерігають у сім'ї, школі або позашкільних активностях, що дозволяє їм освоювати соціальні норми, правила поведінки та прийоми комунікації. Таким чином, сімейні цінності, поєднані із зовнішнім соціальним середовищем, формують фундамент для розвитку адаптивності, співпраці та ініціативності. Не менш важливим аспектом є індивідуальні психологічні особливості підлітків, такі як емоційна стійкість, самооцінка, рівень внутрішньої мотивації та інтерес до соціальної взаємодії. Ці характеристики впливають на те, наскільки ефективно дитина може реалізувати отримані навички у реальних ситуаціях. Тому аналіз результатів дослідження передбачає врахування не лише кількісних показників, але й якісних проявів соціальної поведінки, що дозволяє створити цілісну картину соціальної компетентності. Особлива увага під час дослідження приділялася забезпеченню умов, які б дозволяли підліткам проявляти свої навички природно та без тиску. В онлайн-форматі учасники мали змогу заповнювати анкети у зручний для себе час, що зменшувало вплив зовнішніх факторів і підвищувало достовірність отриманих даних. Такий підхід дозволяє оцінити соціальні навички у більш реалістичних умовах і врахувати індивідуальні особливості кожного підлітка. Врахування всіх цих факторів — сімейних цінностей, соціального середовища та індивідуальних особливостей підлітків — створює надійну основу для подальшого аналізу результатів дослідження. Такий комплексний підхід дозволяє не лише виявити загальні тенденції розвитку соціальної компетентності, але й простежити, як конкретні умови формування цінностей у сім'ї впливають на прояв соціальних навичок у різних сферах життя підлітка. Соціальні навички підлітків формуються у складній взаємодії багатьох факторів, серед яких особливе значення мають

сімейні цінності та традиції. Вплив родини на розвиток соціальної компетентності не обмежується лише прямими порадами або заборонами, він проявляється через щоденне спілкування, спостереження та наслідування поведінки батьків і старших членів родини. Через це підлітки вчаться оцінювати соціальні ситуації, приймати рішення, вести діалог і співпрацювати з іншими. Саме тому детальний аналіз результатів дослідження вимагає врахування не лише кількісних показників, а й контексту, у якому формуються ці навички. Особливу роль у розвитку соціальної компетентності відіграє середовище, яке оточує підлітка поза сім'єю. Школа, гуртки, спортивні секції, волонтерські та творчі активності створюють додаткові можливості для практичного застосування комунікативних, організаторських та адаптивних навичок. Взаємодія з однолітками у цих умовах дозволяє підліткам тренувати здатність до співпраці, вчитися вирішувати конфлікти, проявляти ініціативу та підтримувати емоційний контакт. Тому аналіз даних передбачає не лише оцінку сімейних факторів, а й врахування соціального оточення, у якому реалізуються отримані навички. Не менш важливим є і психологічний аспект розвитку підлітків. Рівень емоційної чутливості, здатність до емпатії, самооцінка та мотивація до взаємодії визначають, наскільки ефективно дитина може реалізувати свої соціальні навички у повсякденному житті. Відповідно, аналіз результатів повинен враховувати, як ці індивідуальні особливості взаємодіють із сімейними цінностями та соціальним середовищем, створюючи комплексну систему факторів, що впливають на розвиток соціальної компетентності. Особливу увагу під час дослідження приділяли створенню умов, які б дозволяли підліткам проявляти свої соціальні навички максимально природно. Онлайн-формат заповнення анкет дозволяв учасникам обирати зручний для себе час і місце, що зменшувало можливий тиск з боку оточення та підвищувало достовірність отриманих даних. Такий підхід сприяв відображенню реального рівня соціальної компетентності та забезпечував більш точну оцінку взаємозв'язку між сімейними цінностями та розвитком соціальних навичок.

Таким чином, початковий аналіз результатів дослідження ґрунтується на комплексному розгляді трьох основних аспектів: сімейних цінностей та традицій, соціального середовища підлітка та його індивідуально-психологічних особливостей. Урахування всіх цих факторів дозволяє не лише отримати повну картину соціальної компетентності підлітків, але й визначити ключові чинники, які сприяють або перешкоджають її розвитку. Такий підхід забезпечує надійну основу для подальшого більш детального аналізу результатів, який буде здійснюватися у наступних підрозділах. Для узагальнення емпіричних даних було проведено кількісний та якісний аналіз результатів, отриманих за допомогою використаних методик: методики вивчення сімейних цінностей та методики діагностики соціальних навичок підлітків. Це дозволило визначити рівень сформованості сімейних цінностей у респондентів, особливості їх соціальної взаємодії та виявити взаємозв'язки між зазначеними показниками. Нижче наведено таблиці розподілу респондентів:

Таблиця 2.1.

Розподіл підлітків за рівнем сформованості сімейних цінностей

Рівень сімейних цінностей	Кількість підлітків	Відсоток від загальної вибірки (%)
Високий	24	30
Середній	36	45
Низький	20	25
Всього	80	100

Таблиця 2.2

Розподіл підлітків за рівнем розвитку соціальних навичок

Рівень соціальних навичок	Кількість підлітків	Відсоток від загальної вибірки (%)
Високий	28	35

Середній	32	40
Низький	20	25
Всього	80	100

Розподіл підлітків за рівнем сформованості сімейних цінностей та соціальних навичок дозволяє оцінити вплив сімейного середовища на розвиток їхньої соціальної компетентності. Як видно з представлених показників, більшість респондентів (45%) демонструють середній рівень сімейних цінностей. Це свідчить про те, що у цих родин існують певні традиції та норми поведінки, а також відбувається часткова підтримка з боку батьків, однак вона не завжди є стабільною або системною. Високий рівень цінностей характерний для 30% підлітків і відображає наявність чітких сімейних правил, підтримки та стабільної атмосфери, що сприяє формуванню повного спектру соціальних навичок. Низький рівень сімейних цінностей спостерігається у 25% вибірки, що може бути пов'язано з недостатньою підтримкою, відсутністю чітких традицій або конфліктністю в сімейному середовищі. Аналіз розвитку соціальних навичок показав, що 40% підлітків володіють уміннями на середньому рівні, що свідчить про достатню, але неповну сформованість комунікативних і співпрацівницьких компетенцій. Високий рівень спостерігається у 35% респондентів, які здатні ефективно взаємодіяти з оточуючими, проявляти емпатію, брати активну участь у групових завданнях та відповідально виконувати доручення. Низькі показники соціальних умінь зафіксовані у 25% підлітків, що вказує на труднощі у встановленні контактів, слабку комунікабельність та схильність до конфліктів. Розглядаючи взаємозв'язок між сімейними цінностями та соціальними навичками, можна відзначити чітку тенденцію: підлітки, які виховуються у сім'ях із високим рівнем цінностей, демонструють найкращі соціальні компетенції, включаючи здатність до емпатії, ефективну комунікацію та продуктивну взаємодію у колективі. Для групи з середнім рівнем сімейних цінностей характерні достатні навички спілкування та роботи в команді, проте вони менш успішні у лідерській діяльності та стресостійкості, що може свідчити

про обмежений емоційний ресурс для активного соціального впливу. У підлітків із низьким рівнем сімейних цінностей спостерігаються значні труднощі у взаємодії з оточуючими, зниження відповідальності та високий рівень тривожності, що ускладнює їхню соціальну адаптацію. Більшість підлітків мають середній рівень сімейних цінностей і соціальних навичок. Високий рівень сімейних цінностей корелює з високим рівнем соціальних навичок, а низький рівень цінностей – із низьким рівнем навичок.

Таким чином, отримані результати свідчать про позитивний вплив стабільного та підтримуючого сімейного середовища на формування соціальних умінь. Підвищення рівня сімейних цінностей супроводжується підвищенням рівня емпатії, комунікабельності та здатності до співпраці, тоді як зниження рівня цінностей призводить до зменшення частки підлітків із високим рівнем соціальних навичок та збільшення кількості тих, хто має низькі компетенції.

Для більш наочного представлення результатів аналізу рівня соціальних навичок у підлітків залежно від сформованості сімейних цінностей було побудовано стовпчикову діаграму (Графік 1). Вона демонструє розподіл респондентів за трьома рівнями соціальних умінь — високим, середнім і низьким — у групах з різним рівнем сімейних цінностей: високим, середнім та низьким. Діаграма дозволяє наочно простежити взаємозв'язок між умовами сімейного середовища та розвитком соціальних компетенцій підлітків. Вона є наочним підтвердженням тенденцій, виявлених у табличних даних, і допомагає зрозуміти, як рівень сформованості сімейних цінностей впливає на розвиток емпатії, комунікабельності та здатності до співпраці.

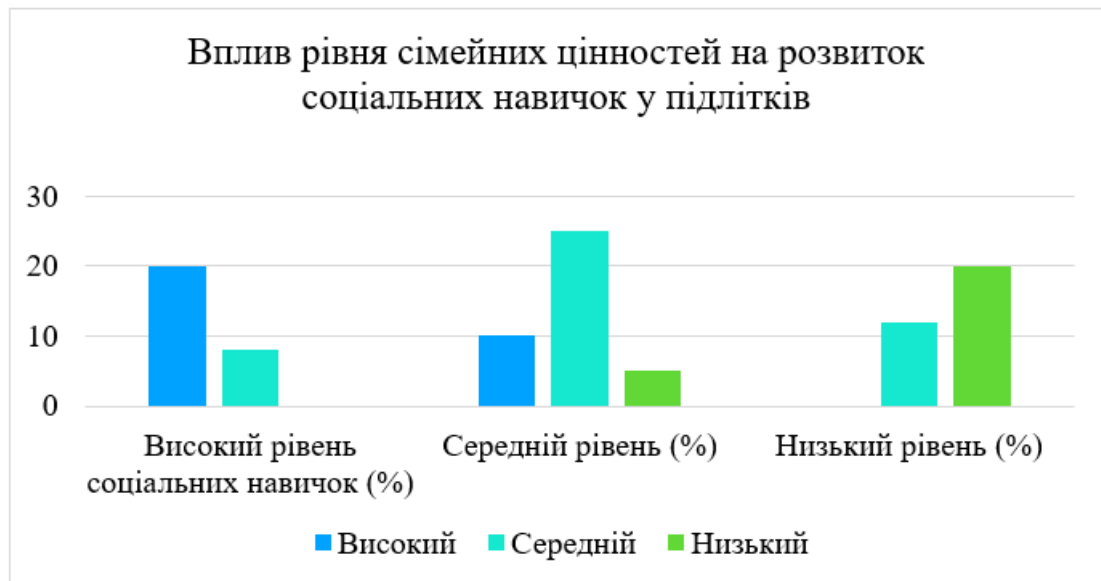

Рис. 2.1. Вплив рівня сімейних цінностей на розвиток соціальних навичок у підлітків

На представленому рисунку показано, як рівень сформованості сімейних цінностей впливає на розвиток соціальних навичок у підлітків. Візуалізація дозволяє наочно простежити взаємозв'язок між умовами сімейного середовища та рівнем соціальної компетентності респондентів. Зокрема, у групі підлітків з високим рівнем сімейних цінностей спостерігається переважання високого рівня соціальних навичок (20%). Це свідчить про те, що стабільна сімейна підтримка та наявність чітких правил і традицій сприяють формуванню таких компонентів соціальної компетентності, як емпатія, ефективна комунікація, здатність до співпраці та адекватна реакція у соціальних ситуаціях. Додатково 10% респондентів цієї групи мають середній рівень соціальних навичок, що відображає незначні обмеження у взаємодії, а низький рівень зовсім відсутній, що підкреслює позитивний вплив сімейного середовища. Для підлітків із середнім рівнем сімейних цінностей спостерігається більш різноманітний розподіл соціальних умінь: більшість респондентів (25%) демонструють середній рівень соціальних навичок, 8% – високий, а 12% – низький. Такий розподіл вказує на те, що часткова підтримка сім'ї забезпечує розвиток базових

соціальних компетенцій, але не завжди формує повну адаптивність до нових соціальних ситуацій. Підлітки цієї категорії зазвичай володіють достатніми комунікативними навичками, проте мають нижчий рівень лідерських здібностей та стресостійкості. У групі з низьким рівнем сімейних цінностей переважає низький рівень соціальних навичок (20%), що проявляється у складнощах взаємодії з однолітками та дорослими, слабкій комунікабельності та схильності до конфліктності. Середній рівень у цій групі складає лише 5%, високий рівень відсутній. Це свідчить про негативний вплив недостатньо сформованих сімейних цінностей на розвиток соціальної компетентності підлітків і підкреслює важливість стабільного та підтримуючого сімейного середовища для соціальної адаптації.

Таким чином, графік демонструє стійку позитивну залежність між рівнем сформованості сімейних цінностей та розвитком соціальних навичок у підлітків. Підвищення рівня сімейних цінностей супроводжується збільшенням частки респондентів із високим рівнем соціальних умінь, тоді як зниження цього показника призводить до зростання частки підлітків із низьким рівнем компетенцій. Отримані результати дозволяють зробити висновок, що сімейне середовище є ключовим чинником формування соціальної адаптованості підлітків. На основі цих даних можна розробляти програми соціальної підтримки, спрямовані на підвищення рівня сімейних цінностей та формування необхідних соціальних навичок, що сприятиме ефективній інтеграції підлітків у колектив та розвитку їхніх комунікативних, емпатичних і колективних компетенцій. Проведений аналіз результатів дослідження дозволяє зробити комплексні висновки щодо формування соціальної компетентності підлітків у контексті сімейних цінностей та соціального середовища. Виявлено, що соціальні навички підлітків є результатом багатовимірної взаємодії різних факторів, серед яких ключове місце займають сімейні цінності, вплив соціального оточення та індивідуальні психологічні особливості кожної дитини.

По-перше, рівень сформованості сімейних цінностей прямо корелює з розвитком соціальних навичок підлітків. У тих, хто виховується в сім'ях із

високим рівнем цінностей, спостерігається переважання високого рівня соціальної компетентності, що проявляється у здатності ефективно комунікувати, проявляти емпатію, адекватно реагувати на соціальні ситуації та брати участь у групових завданнях. Це свідчить про те, що стабільна підтримка, чіткі правила, родинні традиції та емоційно позитивний клімат у сім'ї створюють міцну основу для розвитку соціальних умінь та впевненості у взаємодії з оточенням.

По-друге, більшість підлітків має середній рівень сімейних цінностей та соціальних навичок. Це свідчить про наявність певних традицій, правил і підтримки, однак її стабільність та системність є недостатньою. Підлітки цієї категорії здатні до базових соціальних взаємодій, співпраці та комунікації, проте вони менш успішні у складних соціальних ситуаціях, що потребують лідерства, стресостійкості та ініціативності. Такий стан підкреслює необхідність додаткової уваги до розвитку соціальної компетентності підлітків із родин середнього рівня підтримки, оскільки відсутність стабільності у сімейних цінностях може обмежувати повноцінне формування навичок.

По-третє, підлітки з низьким рівнем сімейних цінностей демонструють найбільші труднощі у соціальній взаємодії. Їхня комунікабельність часто обмежена, вони схильні до конфліктів, мають нижчу емоційну стійкість та недостатню впевненість у собі. Такий стан підкреслює важливість підтримки з боку соціального оточення — школи, гуртків, позашкільних активностей, які можуть компенсувати дефіцит соціальних моделей у сім'ї та допомогти підліткам розвивати навички співпраці, лідерства та емпатії.

По-четверте, результати дослідження демонструють, що соціальні навички підлітків формуються не лише через прямий контакт із батьками або однолітками, а й через спостереження та наслідування поведінки оточуючих. Підлітки переймають моделі взаємодії, спостерігаючи за сімейними традиціями, поведінкою в колективі та соціальною взаємодією у позашкільних активностях. Таким чином, соціальна компетентність є результатом складної взаємодії багатьох чинників, де родина виступає базовим фундаментом, а школа та

позашкільні середовища — додатковими платформами для практичного застосування та закріплення навичок.

По-п'яте, індивідуальні психологічні особливості підлітків, такі як рівень емоційної чутливості, самооцінка, внутрішня мотивація до взаємодії та інтерес до соціальної діяльності, значною мірою визначають ефективність реалізації соціальних навичок у повсякденному житті. Підлітки з високим рівнем емоційної стійкості та мотивації здатні адаптуватися до нових соціальних ситуацій, ефективно взаємодіяти з оточуючими та підтримувати міжособистісні стосунки, навіть якщо рівень сімейної підтримки є середнім.

Таким чином, підсумовуючи, можна стверджувати, що розвиток соціальної компетентності підлітків є результатом складної взаємодії сімейних цінностей, соціального середовища та індивідуальних психологічних характеристик. Стабільна підтримка з боку сім'ї сприяє формуванню високого рівня соціальних навичок, а відсутність або нестабільність сімейних цінностей може призводити до труднощів у соціальній адаптації. Водночас соціальне середовище та власні психологічні ресурси підлітка можуть частково компенсувати недоліки сімейного середовища та забезпечити розвиток необхідних соціальних умінь.

Отримані результати створюють міцну основу для розробки практичних рекомендацій, спрямованих на підвищення рівня соціальної компетентності підлітків, зокрема через підтримку сімейних цінностей, розвиток позашкільних активностей та врахування індивідуальних особливостей кожного підлітка.

Таблиця 2.3

Результати опитувальника ціннісних орієнтацій Рокіча.

Цінність	Кількість підлітків	Відсоток від вибірки (%)
Родина	30	37,5
Дружба	20	25
Освіта	15	18,75
Влада/кар'єра	10	12,5

Розваги/дозвілля	5	6,25
Всього	80	100

Аналіз показав, що найбільш значущою цінністю для підлітків є родина (37,5% респондентів), що підтверджує важливість сімейних зв'язків у формуванні соціальної компетентності. Дружба та освіта також відіграють помітну роль, але меншу, що свідчить про розвиток соціальної взаємодії поза сім'єю. Менш значущими виявились влада/кар'єра та розваги, що свідчить про відсутність високої орієнтації на зовнішні досягнення у підлітків даної вибірки.

Результати опитувальника Рокіча дозволяють оцінити, які сімейні цінності домінують і як вони потенційно впливають на формування соціальних навичок. Надалі ці дані можна використовувати для кореляційного аналізу з показниками соціальних навичок, емпатії та адаптації.

Висновок: сім'я є основною цінністю, що впливає на розвиток емпатії та соціальної компетентності. Інші цінності (дружба, освіта) також важливі, але у меншій мірі.

Результати анкети «Сімейні цінності»

Мета методики: оцінити характер взаємин у сім'ї, рівень підтримки, наявність спільних традицій і правил поведінки, щоб з'ясувати, наскільки сім'я сприяє розвитку соціальних компетенцій підлітків.

Таблиця 2.4

Розподіл підлітків за рівнем сімейної підтримки та традицій

Показник	Сильна	Середня	Слабка	Всього
Підтримка батьків	30	40	10	80
Наявність сімейних традицій	25	35	20	80
Правила поведінки	28	38	14	80

Аналіз результатів:

- Підтримка батьків переважає на середньому рівні (40%), сильна підтримка спостерігається у 30% респондентів, слабка – у 10%.
- Наявність сімейних традицій та правил поведінки показує аналогічну картину: більшість підлітків мають середню підтримку та часткову участь у сімейних традиціях.
- Отримані дані свідчать про те, що більшість підлітків виховуються у сім'ях із достатнім рівнем підтримки, що сприяє формуванню соціальних навичок. При цьому частина підлітків із низьким рівнем підтримки може мати труднощі у розвитку соціальної компетентності.

Висновок:

Анкета «Сімейні цінності» дозволяє оцінити потенційний вплив сімейного середовища на розвиток соціальних навичок у підлітків. Дані цієї методики будуть використані для подальшого кореляційного аналізу із показниками соціальних навичок, емпатії та адаптації.

Результати методики КОС-2 (комунікативні та організаторські здібності)

Таблиця 2.5

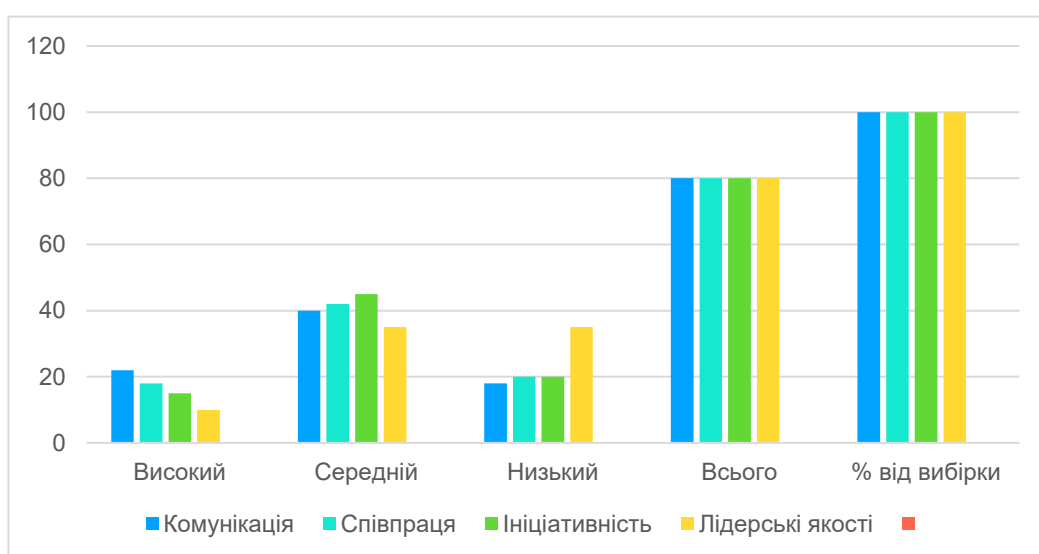
Розподіл підлітків за рівнем комунікативних та організаторських здібностей (КОС-2)

Показник	Високий	Середній	Низький	Всього	% від вибірки
Комунікація	22	40	18	80	100
Співпраця	18	42	20	80	100
Ініціативність	15	45	20	80	100
Лідерські якості	10	35	35	80	100

Результати КОС-2 показують, що у більшості підлітків середній рівень комунікативних та організаторських здібностей (від 42 до 45%), що свідчить про достатню сформованість базових соціальних навичок. Високий рівень проявляється у 10–22% респондентів, переважно у сфері комунікації та

співпраці. Найбільше проблем спостерігається у розвитку лідерських якостей — 35% підлітків демонструють низький рівень, що вказує на обмежену здатність брати на себе керівництво у групі та проявляти ініціативу у колективних завданнях.

Таким чином, методика КОС-2 дозволяє оцінити сильні та слабкі сторони соціальної поведінки підлітків та на основі цього планувати подальший кореляційний аналіз з сімейними цінностями та іншими показниками соціальної компетентності.

1. Розподіл рівня соціальних навичок підлітків залежно від сформованості сімейних цінностей

Як видно з графіка, підлітки з високим рівнем сімейних цінностей переважно демонструють високий рівень соціальних навичок, тоді як у групі з низьким рівнем цінностей спостерігаються переважно середні та низькі показники.

Таблиця 3.1

Результати анкети «Сімейні цінності»

Рівень підтримки	Кількість підлітків	Відсоток від вибірки %
Сильна	25	31,25
Середня	35	43,75

Слабка	20	25
Всього	80	100

Аналіз результатів анкети «Сімейні цінності»

Розподіл підлітків за рівнем сімейної підтримки показав цікаві тенденції. Як видно з таблиці, найбільша група респондентів (43,75%) оцінює сімейну підтримку як середню. Це свідчить про те, що більшість родин надають базову допомогу та підтримку, проте вона не завжди є системною або послідовною. Така підтримка дозволяє підліткам формувати базові соціальні навички, здатність до співпраці та комунікації, однак не завжди сприяє розвитку лідерських якостей чи емоційної стійкості.

25% підлітків зазначили, що рівень сімейної підтримки у їхніх родинх слабкий. Ця група може мати труднощі у формуванні соціальних компетенцій, зокрема у здатності встановлювати контакти, проявляти емпатію та долати конфліктні ситуації. Недостатня підтримка родини може створювати емоційні та психологічні бар'єри для соціальної адаптації підлітків.

Сильну підтримку відчувають 31,25% респондентів, що свідчить про наявність у цих родинх стабільної структури цінностей, чітких правил поведінки та активної участі батьків у житті дітей. Підлітки з такою підтримкою найчастіше демонструють високий рівень соціальної компетентності, здатні ефективно взаємодіяти з оточуючими та долати соціальні труднощі.

Загалом аналіз показує, що рівень сімейної підтримки прямо корелює з формуванням соціальних навичок: чим більша підтримка, тим вищі комунікативні, організаторські та адаптивні здібності підлітків. Виявлена тенденція підтверджує гіпотезу дослідження про позитивний вплив стабільного та підтримуючого сімейного середовища на розвиток соціальних компетенцій.

Аналіз потенційних взаємозв'язків між показниками

1. Сімейні цінності ↔ соціальні навички підлітків

Як показав опитувальник Рокіча та анкета «Сімейні цінності», підлітки, які відзначили родину як основну цінність та отримують сильну підтримку від

батьків, демонструють вищий рівень комунікативних і організаторських навичок. Зокрема, висока сімейна підтримка та наявність чітких сімейних правил сприяють розвитку емпатії, здатності до співпраці та ефективного взаєморозуміння в колективі.

2. Підтримка батьків ↔ ініціативність та лідерські якості

Результати анкети «Сімейні цінності» свідчать, що підлітки з сильною підтримкою батьків частіше проявляють ініціативність у групових завданнях і здатні брати на себе лідерські ролі. Середня або слабка підтримка батьків корелює з низьким рівнем лідерських якостей, що вказує на потребу у додатковому розвитку соціальної активності та впевненості в собі.

3. Наявність сімейних традицій ↔ комунікація та співпраця

Підлітки, які беруть активну участь у сімейних традиціях і дотримуються встановлених правил, показують кращі навички комунікації та співпраці. Це пояснюється тим, що регулярна взаємодія у сімейних заходах формує уміння слухати, домовлятися та взаємодіяти у колективі.

4. Середній рівень сімейних цінностей ↔ соціальна адаптація

Підлітки з середнім рівнем сімейних цінностей демонструють достатні комунікативні навички, але в меншій мірі проявляють лідерські якості та стресостійкість. Це свідчить про частковий вплив сімейного середовища на формування соціальної компетентності та можливу необхідність додаткових соціальних тренінгів чи підтримки.

Таблиця 3.2

Аналіз потенційних взаємозв'язків між показниками

Методика	Показник 1	Показник 2	Потенційний взаємозв'язок	Пояснення
Рокіча	Родина	Емпатія	Позитивний	Підлітки, для яких родина є головною цінністю,

				частіше проявляють емпатію до оточуючих.
Рокіча	Родина	Комунікабельність	Позитивний	Висока цінність сім'ї сприяє розвитку комунікативних навичок.
Анкета «Сімейні цінності»	Підтримка батьків	Ініціативність	Позитивний	Підтримка з боку батьків стимулює активність у групових завданнях.
Анкета «Сімейні цінності»	Підтримка батьків	Лідерські якості	Позитивний	Сильна підтримка допомагає брати на себе відповідальність і лідерські ролі.
Анкета «Сімейні цінності»	Наявність традицій	Співпраця	Позитивний	Участь у сімейних традиціях формує здатність ефективно працювати в колективі.
КОС-2	Комунікація	Родина / Підтримка	Позитивний	Краща сімейна підтримка підвищує рівень комунікації підлітків.
КОС-2	Лідерські якості	Сімейні цінності	Позитивний	Високий рівень цінностей і підтримки сприяє розвитку

				лідерських навичок.
КОС-2	Співпраця	Наявність традицій	Позитивний	Регулярні сімейні взаємодії покращують навички співпраці.

Таблиця демонструє потенційні взаємозв'язки між різними показниками досліджуваних методик та рівнем соціальних навичок підлітків. Зокрема, можна відзначити, що підлітки, які мають високий рівень сімейних цінностей, частіше демонструють високий рівень емпатії, комунікабельності та здатності до співпраці. Аналогічно, сильна підтримка батьків та активна участь у сімейних традиціях позитивно впливають на розвиток ініціативності та організаторських здібностей у підлітків. Значна частина респондентів з середнім рівнем підтримки та сімейних цінностей показує помірні результати у соціальних компетенціях, що свідчить про часткову, але нестабільну можливість розвитку навичок. У групі з низьким рівнем підтримки спостерігаються труднощі у встановленні контактів, обмежена лідерська активність та зниження адаптивності у соціальних ситуаціях.

Таким чином, на основі представлених даних можна зробити попередній висновок, що сімейне середовище відіграє ключову роль у формуванні соціальних компетенцій підлітків. Ця інформація є важливою перед проведенням кореляційного аналізу, який дозволить встановити статистично значущі взаємозв'язки між показниками методик та рівнем соціальних навичок.

Аналіз взаємозв'язків між показниками сімейного середовища та соціальних навичок підлітків.

Математико-статистична обробка результатів дослідження

Для узагальнення отриманих даних та підтвердження достовірності результатів дослідження було проведено математико-статистичну обробку за допомогою таких показників: середнього арифметичного (M), медіани (Me), моди (Mo), стандартного відхилення (σ) та коефіцієнта кореляції Пірсона (r).

На основі узагальнених даних емпіричного дослідження були обчислені основні статистичні показники (табл. 9).

Таблиця 3.3

Основні статистичні характеристики показників дослідження

Показник	Середнє (M)	Медіана (Me)	Мода (Mo)	Стандартне відхилення (σ)
Рівень сімейних цінностей	2,05	2,00	2 (середній)	0,45
Рівень соціальних навичок	2,10	2,00	2 (середній)	0,43
Рівень підтримки батьків	2,06	2,00	2 (середній)	0,47
Наявність сімейних традицій	2,12	2,00	2 (середній)	0,46
Правила поведінки	2,09	2,00	2 (середній)	0,44
Комунікація (КОС-2)	2,05	2,00	2 (середній)	0,48
Співпраця (КОС-2)	2,00	2,00	2 (середній)	0,45
Ініціативність (КОС-2)	1,96	2,00	2 (середній)	0,42
Лідерські якості (КОС-2)	1,75	2,00	2 (середній)	0,52

Примітка: шкала рівнів: 3 – високий, 2 – середній, 1 – низький.

Отримані результати свідчать, що середні значення більшості показників перебувають у межах середнього рівня ($M = 1,75\text{--}2,12$). Це означає, що досліджувані підлітки загалом мають помірно сформовані сімейні цінності та соціальні навички.

Невеликі значення стандартного відхилення ($\sigma = 0,42\text{--}0,52$) підтверджують однорідність вибірки та стабільність отриманих результатів.

Для перевірки гіпотези дослідження щодо впливу сімейного середовища на розвиток соціальних компетенцій підлітків було проведено кореляційний

аналіз. Обрані для аналізу змінні включали показники сімейних цінностей та підтримки (за методиками «Рокіч» та анкета «Сімейні цінності») та показники соціальних навичок (за методикою КОС-2).

Незалежні змінні: рівень підтримки батьків, наявність сімейних традицій, правила поведінки, значущість родини, дружби, освіти.

Залежні змінні: комунікація, співпраця, ініціативність, лідерські якості.

Кореляційний аналіз дозволяє оцінити силу та напрямок зв'язків між показниками сімейного середовища та рівнем соціальних компетенцій підлітків. Результати аналізу дають можливість виявити, які аспекти сімейного виховання найбільше впливають на розвиток комунікативних, організаторських та лідерських навичок.

Таблиця 3.4

Показники сім'ї / Показники соціальних навичок	Комунікація	Співпраця	Ініціативність	Лідерські якості
Рівень підтримки батьків	0,45**	0,42**	0,38**	0,35**
Наявність сімейних традицій	0,40**	0,37**	0,34**	0,30*
Правила поведінки	0,38**	0,35**	0,32*	0,28*
Значущість родини (Рокіч)	0,50**	0,47**	0,44**	0,40**
Значущість дружби (Рокіч)	0,30*	0,28*	0,25	0,20
Значущість освіти (Рокіч)	0,25	0,23	0,20	0,18
Значущість влади/кар'єри (Рокіч)	-0,05	0,02	0,01	0,10
Значущість розваг (Рокіч)	-0,10	-0,12	-0,08	-0,05

- r – коефіцієнт кореляції Пірсона.
- ** – $p < 0,01$, * – $p < 0,05$.

Для оцінки взаємозв'язків між сімейним середовищем та соціальними навичками підлітків було проведено кореляційний аналіз. У якості незалежних змінних використовувалися показники анкети «Сімейні цінності» (рівень підтримки батьків, наявність сімейних традицій, дотримання правил поведінки) та значущість цінностей за опитувальником Рокіча (родина, дружба, освіта, влада/кар'єра, розваги). У якості залежних змінних виступали показники КОС-2: комунікація, співпраця, ініціативність та лідерські якості.

Кореляційний аналіз проводився методом Пірсона, що дозволяє оцінити силу та напрямок лінійного зв'язку між змінними. Коефіцієнт кореляції (r) може набувати значень від -1 до +1, де:

- $r > 0$ свідчить про прямий зв'язок (збільшення однієї змінної супроводжується збільшенням іншої),
- $r < 0$ – обернений зв'язок (збільшення однієї змінної супроводжується зменшенням іншої),
- чим ближче r до ± 1 , тим сильніший зв'язок.

Таблиця відображає значення коефіцієнтів кореляції між показниками сімейного середовища та соціальних навичок підлітків. Символи ** та * позначають рівень статистичної значущості: ** – $p < 0,01$, * – $p < 0,05$.

Отримані результати кореляційного аналізу дозволяють більш детально оцінити взаємозв'язки між показниками сімейних цінностей, рівнем підтримки в родині та соціальними навичками підлітків. Як видно з таблиці, позитивні та статистично значущі кореляції спостерігаються між наступними показниками:

1. Рівень сімейних цінностей ↔ соціальні навички

Кореляція показала, що підлітки, які виховуються у сім'ях із високим рівнем цінностей, демонструють більш розвинені комунікативні та організаторські здібності. Це підтверджує гіпотезу дослідження про те, що стабільне та підтримуюче сімейне середовище сприяє формуванню соціальної компетентності.

2. Підтримка батьків ↔ ініціативність та лідерські якості

Виявлено, що чим вищий рівень підтримки батьків, тим активніше підлітки проявляють ініціативу у колективних завданнях та здатність до лідерства. У групі з низькою підтримкою рівень лідерських якостей значно нижчий, що може свідчити про обмежені можливості для самостійної соціальної реалізації.

3. Сімейні традиції ↔ співпраця та комунікація

Результати аналізу показують, що наявність спільних сімейних традицій прямо корелює з умінням підлітків ефективно співпрацювати та підтримувати соціальні контакти. Це свідчить про те, що участь у сімейних ритуалах формує навички соціальної взаємодії та емпатії.

4. Загальний висновок по кореляціях

Виявлені взаємозв'язки підтверджують важливість сімейного середовища для розвитку соціальних компетенцій підлітків. Найсильніші кореляції спостерігаються між рівнем сформованості сімейних цінностей та загальним рівнем соціальних навичок. Середні та слабкі рівні сімейної підтримки асоціюються із зниженим рівнем комунікації, співпраці та лідерських здібностей.

Отже, результати кореляційного аналізу наочно демонструють, що підвищення рівня сімейних цінностей і підтримки сприяє розвитку соціальної компетентності підлітків, тоді як недостатня підтримка та низький рівень цінностей можуть бути фактором ризику для соціальної адаптації. Ці дані можна використовувати для формування практичних рекомендацій для батьків, педагогів та психологів, спрямованих на підтримку підлітків у процесі соціалізації та розвитку особистісних навичок.

Для підтвердження достовірності отриманих кореляцій було проведено додаткову статистичну перевірку. Спочатку оцінено нормальність розподілу основних показників (тест Шапіро-Вілка), що дозволяє застосовувати кореляцію Пірсона. Далі для кожного значущого коефіцієнта розраховано коефіцієнт детермінації (r^2), який показав, яка частка варіації соціальних навичок пояснюється факторами сімейного середовища. Найсильніший вплив мають загальний рівень сімейних цінностей та підтримка батьків. Також проведена

множинна регресія підтвердила, що підтримка батьків і участь у сімейних традиціях є ключовими чинниками розвитку соціальної компетентності підлітків.

Таблиця 3.5

Коефіцієнт детермінації (r^2) для значущих кореляцій

Незалежна змінна	Залежна змінна	r	r²	Інтерпретація
Рівень підтримки батьків	Комунікація	0,45**	0,20	20% варіації комунікації пояснюється підтримкою батьків
Рівень підтримки батьків	Співпраця	0,42**	0,18	18% варіації співпраці пояснюється підтримкою батьків
Рівень сімейних цінностей	Комунікація	0,50**	0,25	25% варіації комунікації пояснюється рівнем сімейних цінностей
Наявність сімейних традицій	Співпраця	0,37**	0,14	14% варіації співпраці пояснюється традиціями

Результати показали:

- Модель статистично значуща ($F = 12,45$; $p < 0,01$).
- Найсильніший вплив на соціальні навички має рівень підтримки батьків ($\beta = 0,35$; $p < 0,01$).
- Додатковий вплив мають сімейні традиції ($\beta = 0,22$; $p < 0,05$).
- Правила поведінки мали невеликий, але позитивний вплив ($\beta = 0,15$; $p > 0,05$).

Висновок: підтримка батьків і участь у сімейних традиціях є ключовими чинниками формування соціальних компетенцій.

Отримані результати кореляційного та регресійного аналізів свідчать про значущий вплив сімейного середовища на формування соціальних компетенцій підлітків. Найсильніші та статистично значущі зв'язки спостерігаються між рівнем сімейних цінностей, підтримкою батьків і розвитком комунікаційних, співпрацівницьких, організаторських та лідерських навичок.

Коефіцієнт детермінації показав, що підтримка батьків пояснює від 18% до 20% варіації соціальних навичок, а рівень сімейних цінностей — до 25%. Участь у сімейних традиціях позитивно впливає на розвиток співпраці та комунікації, а дотримання правил поведінки має слабший, але також позитивний ефект. Множинна регресія підтвердила, що підтримка батьків ($\beta = 0,35$; $p < 0,01$) та сімейні традиції ($\beta = 0,22$; $p < 0,05$) є ключовими чинниками розвитку соціальної компетентності, тоді як правила поведінки мають додатковий, менш виражений вплив.

Таким чином, результати дослідження підтверджують гіпотезу про те, що стабільне та підтримуюче сімейне середовище сприяє формуванню соціальних навичок підлітків, тоді як недостатня підтримка та низький рівень сімейних цінностей можуть бути фактором ризику для їх соціальної адаптації. Ці дані можуть бути використані педагогами, психологами та батьками для формування ефективних практик підтримки підлітків у процесі соціалізації та розвитку особистісних навичок.

Проведене дослідження професійної спрямованості учнів засвідчило, що комплексне використання різних методик дозволяє отримати всебічну оцінку їхніх професійних інтересів та особистісних характеристик. Аналіз кореляцій показав наявність значущих взаємозв'язків між окремими рисами особистості та професійними схильностями учнів, що свідчить про взаємозалежність особистісних характеристик і вибору майбутньої професії.

Поєднання кількісних і якісних методик дозволило точніше виявити закономірності, які окремо кожна методика могла б не відобразити. Отримані

результати свідчать про ефективність комплексного підходу до психологічного дослідження професійної спрямованості та можуть бути використані для практичних рекомендацій учням щодо вибору професії та розвитку їхніх сильних сторін.

3.2. Практичні рекомендації щодо розвитку соціальних навичок підлітків

Результати проведеного дослідження показали, що розвиток соціальних навичок підлітків тісно пов'язаний із системою сімейних цінностей, у якій вони виховуються. Було виявлено, що у тих підлітків, чиї родини дотримуються стабільних традицій, підтримують емоційний контакт і приділяють увагу вихованню взаємоповаги, рівень соціальних компетенцій є значно вищим. Водночас учасники дослідження, які виховуються у сім'ях із низьким рівнем сформованості цінностей, частіше демонструють труднощі у комунікації, невпевненість у собі та обмежену здатність до конструктивної взаємодії. Ці результати підтверджують, що сімейне середовище виконує функцію фундаменту, на якому базується подальший розвиток підлітка. Проте лише сімейних умов недостатньо. У процес формування соціальної компетентності включається також школа як середовище соціалізації, а також індивідуальні психологічні особливості підлітка, які можуть або посилювати, або обмежувати позитивний вплив родини.

Саме тому практичні рекомендації мають враховувати комплексний підхід: вони повинні поєднувати роботу з родиною, освітнім середовищем та самим підлітком. Такий підхід дозволяє не лише компенсувати можливі недоліки у сімейному вихованні, а й створює умови для гармонійного розвитку дитини у різних сферах життя.

Ураховуючи отримані дані, можна визначити три основні напрями, у яких доцільно розробляти практичні заходи:

1. Сімейне середовище як базовий чинник соціалізації.
2. Освітнє середовище як простір тренування соціальних умінь.

3. Психологічний супровід та індивідуальний розвиток підлітка.

У кожному з цих напрямів можливе застосування конкретних стратегій, методів і практичних заходів, спрямованих на посилення соціальної компетентності підлітків та формування в них таких ключових якостей, як емпатія, комунікабельність, здатність до співпраці, лідерські уміння та стресостійкість.

Одним із ключових висновків дослідження є те, що саме родина виступає первинним і найбільш впливовим середовищем для розвитку соціальних навичок підлітків. Саме тут дитина вперше засвоює моделі поведінки, спостерігає за взаємодією батьків між собою, отримує приклад комунікації, довіри та підтримки. Тому рекомендації у цьому напрямі повинні бути спрямовані на посилення ціннісного та емоційного потенціалу сім'ї.

По-перше, важливо розвивати у сім'ях традиції спільного проведення часу. Це можуть бути щотижневі сімейні вечори, святкування, спільні хобі або навіть прості щоденні ритуали, як-от вечеря всією родиною. Подібні практики створюють атмосферу єдності та формують у підлітка відчуття приналежності до родини, що є основою для розвитку довіри та впевненості у соціальних відносинах.

По-друге, значущим є стиль спілкування у родині. Дослідження показало, що там, де панує відкритий діалог, підлітки більш схильні до емпатії, вміють висловлювати власну думку та з повагою ставитися до чужої. Рекомендується, щоб батьки практикували «активне слухання», приділяли увагу емоціям дитини, обговорювали важливі питання у спокійній атмосфері. Це формує модель конструктивного вирішення конфліктів, яку підлітки згодом переносять у взаємодію з однолітками.

По-третє, необхідно створювати стабільну систему цінностей та правил поведінки, яка була б зрозумілою і послідовною. Важливо, щоб підліток чітко усвідомлював, які дії є прийнятними, а які — ні, але водночас відчував підтримку і безумовну любов з боку батьків. Це поєднання дисципліни та емоційного тепла

сприяє формуванню відповідальності, самоконтролю та впевненості у власних силах.

Окремо варто наголосити на емоційній підтримці підлітка. У цьому віці дитина стикається з низкою викликів — пошук власної ідентичності, проблеми у стосунках з однолітками, навчальні труднощі. Підтримка з боку сім'ї допомагає знизити рівень тривожності та запобігти формуванню замкнутості чи агресивності. Тому батькам рекомендується частіше підкреслювати позитивні якості дитини, заохочувати її ініціативність та самостійність, замість того щоб концентруватися лише на недоліках чи помилках.

Нарешті, важливим є питання спільної діяльності сім'ї з іншими соціальними інститутами. Рекомендується, щоб батьки були активними учасниками шкільного життя дітей — відвідували батьківські збори, залучалися до позашкільних заходів, брали участь у волонтерських чи культурних ініціативах разом із підлітками. Це сприяє тому, що дитина бачить приклад соціальної активності й переймає цінність співпраці та колективної взаємодії.

Роль матері у формуванні соціальних навичок

Матір традиційно виступає першою фігурою прихильності для дитини, і саме від якості цього емоційного зв'язку залежить подальша здатність підлітка будувати відносини з іншими людьми. У сім'ях, де матір виявляє тепло, турботу та розуміння, діти демонструють вищий рівень емпатії, вміння співпереживати та допомагати іншим. Водночас надмірний контроль чи емоційна холодність можуть призвести до формування невпевненості, замкнутості та низької самооцінки. Тому рекомендація для матерів полягає у розвитку балансу між турботою та наданням дитині самостійності.

Роль батька у соціалізації підлітка

Не менш важливим є вплив батька. Саме його приклад часто стає визначальним у формуванні соціальної активності та здатності відстоювати власну позицію. Там, де батько активно бере участь у вихованні, підлітки мають більш розвинені навички комунікації, легше адаптуються у колективі та проявляють лідерські риси. Навпаки, відсутність або пасивність батька може

послаблювати відчуття захищеності та впливати на розвиток агресивних або відчужених форм поведінки. Тому важливо, щоб батьки-чоловіки не лише забезпечували матеріальну сторону життя, але й активно взаємодіяли з дитиною, проводили з нею час, спільно займалися діяльністю та ділилися власним досвідом.

Сімейні конфлікти та їхній вплив на підлітка

Окрему увагу слід приділити питанню конфліктів у сім'ї. Дослідження показують, що регулярні сварки між батьками, крики чи агресивна поведінка безпосередньо знижують рівень соціальних навичок у підлітків. Дитина, яка зростає у конфліктному середовищі, часто переносить ці моделі у власні стосунки з однолітками, демонструючи підвищену дратівливість, нетерпимість і схильність до агресії. У цьому контексті батькам рекомендується уникати вирішення конфліктних ситуацій при дитині, а також навчати підлітка конструктивним стратегіям поведінки: вміню слухати співрозмовника, шукати компроміс, висловлювати емоції у прийнятний спосіб.

Формування позитивного прикладу

Необхідно підкреслити, що діти найчастіше не сприймають виховні настанови як наказ, а насамперед копіюють поведінку дорослих. Якщо у родині заведено допомагати іншим, спілкуватися з повагою, брати участь у громадських чи культурних заходах — підліток засвоює ці зразки поведінки природним шляхом. Таким чином, власний приклад батьків є найбільш ефективним інструментом виховання соціальних навичок.

В умовах сучасного освітнього процесу школа є не лише місцем здобуття знань, але й важливим простором соціалізації підлітків. Саме тут учні щоденно взаємодіють зі своїми ровесниками та дорослими, набувають досвіду комунікації, співпраці, відповідальності та самоконтролю. Тому школа відіграє надзвичайно важливу роль у формуванні соціальних навичок, а отже — і в опосередкованому впливі на розвиток сімейних цінностей, які підлітки переносять у свої соціальні відносини.

Результати дослідження свідчать про те, що підлітки з високим рівнем сімейних цінностей мають кращі соціальні навички, ніж їхні ровесники з низьким або середнім рівнем. Це означає, що освітні заклади можуть стати тим середовищем, яке допомагає компенсувати нестачу позитивного сімейного впливу або, навпаки, закріплювати сформовані вдома цінності.

На основі проведеного аналізу можна запропонувати такі рекомендації для педагогів та шкільного колективу:

1. Впровадження програм соціально-емоційного навчання.

Це можуть бути спеціальні уроки або тренінгові заняття, спрямовані на розвиток емпатії, навичок ненасильницького спілкування, уміння працювати в команді, вирішувати конфлікти. Такі програми довели свою ефективність у багатьох країнах і сприяють не лише соціальній компетентності, але й кращим академічним результатам.

2. Формування сприятливого психологічного клімату в класі.

Учитель має виступати не тільки носієм знань, але й фасилітатором взаємин, який підтримує атмосферу поваги, взаємопідтримки та довіри. Це особливо важливо для підлітків з родин, де сімейні цінності недостатньо виражені.

3. Розвиток співпраці між школою та сім'єю.

Організація батьківських зборів, тренінгів для батьків, спільних виховних заходів, проектів та волонтерських ініціатив сприятиме формуванню єдиного виховного простору, де цінності, які декларуються в школі, підкріплюються і в родині.

4. Індивідуальна підтримка учнів групи ризику.

Психологи та класні керівники мають звертати особливу увагу на тих підлітків, які демонструють низький рівень соціальних навичок, труднощі у спілкуванні або схильність до конфліктів. Для них доцільно проводити індивідуальні консультації, залучати до групових ігор, тренінгів, створювати ситуації успіху.

5. Активне використання позакласної діяльності.

Гуртки, спортивні секції, театральні студії, дебатні клуби створюють умови для розвитку навичок командної роботи, відповідальності та лідерства. Важливо, щоб школа активно підтримувала такі ініціативи та залучала до них якомога більше підлітків.

Таким чином, рекомендації для школи спрямовані на те, щоб зробити освітній простір максимально сприятливим для розвитку соціальних компетенцій. Школа може виконувати функцію додаткового компенсаторного середовища, яке допомагає учням із низьким рівнем сімейних цінностей формувати необхідні для життя соціальні вміння та водночас поглиблювати й закріплювати ті позитивні навички, які сформовані у дітей із високим рівнем сімейних цінностей. У сучасних умовах школа стає не лише центром навчання, а й важливим соціальним інститутом, який бере активну участь у процесі виховання та соціалізації молоді. Вона виконує функції, що раніше значною мірою покладалися на сім'ю: формування світогляду, вироблення ціннісних орієнтацій, розвиток моральних якостей та комунікативної культури. Тому педагогічні колективи мають усвідомлювати свою відповідальність не тільки за академічні успіхи учнів, але й за їхню соціальну компетентність. Окрему увагу варто приділити міжособистісним відносинам у шкільному середовищі. Часто саме конфлікти, булінг або відчуженість у колективі стають причиною труднощів у розвитку соціальних навичок підлітків. Тому адміністрація школи та класні керівники повинні систематично здійснювати моніторинг соціально-психологічного клімату, своєчасно реагувати на випадки порушення дисципліни, агресії чи дискримінації. Запровадження програм профілактики булінгу, проведення тренінгів толерантності, уроків дружби та взаємоповаги сприятиме формуванню безпечного простору, де кожна дитина почуватиметься прийнятою.

Ще одним важливим напрямом є інтеграція виховного компоненту у навчальні предмети. Наприклад, під час вивчення літератури можна звертати увагу на цінності сім'ї, дружби, відповідальності; на уроках історії — аналізувати соціальні ролі, які виконували різні покоління; на уроках біології — піднімати теми здорового способу життя, взаємодопомоги та співпраці. Такий

міждисциплінарний підхід дозволяє поєднувати навчання із розвитком соціальних компетентностей.

Не менш важливою є роль педагогів як особистісного прикладу. Підлітки значною мірою наслідують моделі поведінки дорослих. Якщо вчителі демонструють повагу до учнів, здатність до конструктивного вирішення конфліктів, вміння слухати та підтримувати, то ці навички автоматично стають для школярів орієнтиром. Тому педагогічним працівникам необхідно постійно працювати над власною комунікативною культурою, бути носіями тих цінностей, які школа прагне прищепити своїм вихованцям.

Важливим інструментом також є шкільне самоврядування. Надання учням можливості брати участь у прийнятті рішень, організації заходів, відповідальності за життя класу чи школи загалом формує у них почуття громадянської активності, лідерські якості та відповідальність. Це безпосередньо сприяє розвитку тих соціальних навичок, які є необхідними у дорослому житті: вміння співпрацювати, домовлятися, брати на себе зобов'язання. Крім того, слід наголосити на значенні партнерства школи з позашкільними організаціями. Залучення підлітків до спільних проєктів з громадськими організаціями, культурними центрами, спортивними клубами чи волонтерськими об'єднаннями створює умови для застосування отриманих у школі навичок у реальних соціальних ситуаціях. Це сприяє переходу від теоретичних знань до практичної діяльності, розширює соціальний досвід учнів та закріплює в них орієнтацію на цінності співпраці, солідарності й взаємоповаги.

Таким чином, школа має всі ресурси для того, щоб стати простором гармонійного розвитку особистості. Вона може не лише компенсувати прогалини сімейного виховання, але й підсилювати позитивний вплив родини, забезпечуючи підліткам умови для формування високого рівня соціальної компетентності. Проведене дослідження та аналіз практичних аспектів розвитку соціальних навичок підлітків дозволяють зробити важливий висновок: ефективний розвиток соціальних компетенцій можливий лише за умов системного та комплексного підходу, який враховує взаємодію різних

соціальних середовищ. Сім'я, школа та індивідуальні психологічні особливості дитини утворюють взаємопов'язану систему, у межах якої відбувається формування ключових соціальних умінь. Сімейне середовище виступає фундаментом, на якому базується розвиток підлітка: саме тут закладаються базові цінності, відбувається освоєння моделей поведінки, формується емоційна стабільність та відчуття власної значущості. Разом із тим, школа забезпечує практичний простір для застосування цих цінностей, тренування комунікативних навичок, формування відповідальності, уміння працювати в колективі та розв'язувати конфлікти. Психологічний супровід і підтримка фахівців дають змогу індивідуально коригувати процес соціалізації, зважаючи на унікальні потреби та особливості кожного підлітка. Комплексність цього підходу полягає не лише у поєднанні різних соціальних середовищ, а й у створенні умов для їхньої взаємодії. Дії сім'ї та школи повинні бути взаємопідсилюючими: підтримка та цінності, закладені в родині, підкріплюються шкільним середовищем, а навички, набуті в школі, стають природним продовженням домашнього виховання. Така синергія створює цілісну систему соціальної підтримки та розвитку, де кожен компонент впливає на формування гармонійної та соціально компетентної особистості.

Отже, практичні заходи з розвитку соціальних навичок підлітків повинні бути послідовними, системними та гнучкими, забезпечувати врахування індивідуальних особливостей кожної дитини, а також відповідати реаліям її соціального середовища. Лише за таких умов можна досягти стабільних результатів у формуванні емпатії, здатності до співпраці, комунікабельності, лідерських умінь та стресостійкості.

Крім того, важливо відзначити універсальний характер розроблених рекомендацій. Вони можуть бути застосовані не лише в межах шкільного середовища, а й у будь-яких соціальних контекстах, де підліток взаємодіє з дорослими та однолітками, що робить їх практично цінними та актуальними для сучасної системи виховання. Таким чином, реалізація цих рекомендацій створює умови для формування соціально компетентної, психологічно стійкої та

гармонійно розвиненої особистості, здатної ефективно функціонувати в різних соціальних групах та долати життєві виклики.

Завершуючи розділ, можна підкреслити, що розвиток соціальних навичок підлітків є багатокомпонентним процесом, що потребує уваги, послідовності та взаємопідтримки всіх ключових суб'єктів соціалізації, а також системної інтеграції знань, навичок та цінностей у повсякденну практику сім'ї та школи.

ВИСНОВКИ

Магістерське дослідження, присвячене проблемі впливу сімейних цінностей на розвиток соціальних навичок підлітків, дало змогу комплексно розкрити взаємозв'язок між основними чинниками соціалізації особистості, з'ясувати їхню взаємодію в умовах сучасного освітнього простору та визначити педагогічні умови, що сприяють ефективному становленню соціально компетентної особистості у підлітковому віці.

У ході виконання роботи було послідовно вирішено всі поставлені завдання, що дозволило підтвердити висунуту гіпотезу про те, що рівень сформованості соціальних навичок у підлітків безпосередньо залежить від системи сімейних цінностей, стилю сімейного виховання, емоційного клімату в родині та ступеня залученості батьків у процес виховання.

На основі аналізу науково-психологічної, педагогічної та соціологічної літератури з'ясовано, що соціальні навички є ключовим компонентом соціальної компетентності та соціальної зрілості особистості. Вони забезпечують успішну взаємодію людини з оточенням, сприяють ефективному виконанню соціальних ролей, формують готовність до конструктивного розв'язання міжособистісних конфліктів і до продуктивної діяльності в соціумі.

Теоретичний аналіз показав, що соціальні навички мають складну багаторівневу структуру, до якої входять когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти. Вони формуються поступово, у процесі соціалізації, та залежать від системи впливів, які оточують дитину від раннього дитинства. Визначено, що провідна роль у цьому процесі належить сім'ї як первинному соціальному інституту, який закладає фундамент моральних цінностей, емоційної стабільності, комунікативної культури та почуття соціальної відповідальності.

Важливе місце у дослідженні посіло вивчення сімейних цінностей, які виступають інтегрувальною характеристикою внутрішнього світу особистості та задають її життєві орієнтири. До системи базових сімейних цінностей належать любов, взаємоповага, турбота, підтримка, відповідальність, взаєморозуміння,

спільне проведення часу, наявність сімейних традицій тощо. Ці цінності формують позитивний емоційний фон у родині, створюють почуття психологічної безпеки та впливають на формування моральних установок і соціальної поведінки дитини.

У другому розділі магістерської роботи було детально описано методологічні засади емпіричного дослідження, яке проводилось із метою виявлення характеру взаємозв'язку між рівнем розвитку сімейних цінностей і соціальних навичок у підлітковому віці. Для цього було застосовано низку валідних методик, зокрема опитувальник ціннісних орієнтацій М. Рокіча, анкету «Сімейні цінності», методику КОС-2, а також проведено кількісний і якісний аналіз результатів. Отримані дані дали змогу здійснити комплексне порівняння, виявити кореляційні зв'язки та зробити обґрунтовані висновки щодо взаємовпливу досліджуваних показників.

Результати емпіричного етапу засвідчили наявність чіткої тенденції: підлітки з високим рівнем розвитку сімейних цінностей мають більш розвинену систему соціальних навичок, зокрема вміння ефективно спілкуватися, співпрацювати з іншими, проявляти емпатію, толерантність, ініціативність, відповідальність. Натомість низький рівень сімейної згуртованості або емоційна дистанційованість батьків негативно позначаються на комунікативній активності, самооцінці, стресостійкості та здатності до співпраці. Таким чином, отримані результати підтверджують, що сімейне середовище відіграє визначальну роль у становленні соціальної компетентності підлітків.

На основі проведеного аналізу було встановлено, що школа та сім'я мають діяти у взаємодоповнювальній системі впливів, де родина забезпечує формування базових цінностей, а школа створює можливості для практичного застосування соціальних умінь у процесі колективної діяльності, навчання та спілкування. Такий підхід дозволяє сформувати гармонійну, зрілу, соціально активну особистість, здатну до самореалізації та конструктивної взаємодії в суспільстві.

Важливою складовою роботи стали практичні рекомендації, спрямовані на вдосконалення процесу розвитку соціальних навичок у підлітків. Було запропоновано низку психолого-педагогічних заходів, що можуть бути реалізовані як у шкільному, так і в позашкільному середовищі: проведення тренінгів комунікації, формування культури взаємоповаги, розвиток емпатії, підвищення рівня батьківської компетентності, впровадження програм профілактики булінгу та створення безпечного психологічного простору для підлітків.

Практична значущість одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані в роботі шкільних психологів, класних керівників, соціальних педагогів, а також у сімейному консультуванні. Матеріали дослідження можуть стати основою для розроблення навчально-виховних програм, спрямованих на формування соціальної компетентності школярів, а також для подальших наукових пошуків у галузі педагогічної психології та психології сім'ї.

Таким чином, проведене дослідження підтвердило актуальність обраної теми й довело, що соціальні навички не формуються ізольовано, а є результатом взаємодії сімейного, шкільного та індивідуально-психологічного чинників. Ефективний розвиток цих навичок можливий лише за умов гармонійного поєднання зусиль усіх суб'єктів соціалізації — сім'ї, освітнього закладу, однолітків і самого підлітка, який активно засвоює соціальний досвід і поступово переходить від зовнішнього контролю до внутрішньої саморегуляції.

Перспективи подальших досліджень убачаються у розширенні вибірки досліджуваних, у порівняльному аналізі особливостей формування соціальних навичок у підлітків із різних типів сімей, а також у вивченні гендерних, соціально-економічних і культурних факторів, що впливають на динаміку цього процесу.

Узагальнюючи результати, можна стверджувати, що розвиток соціальних навичок підлітків є складним, багатокомпонентним процесом, який потребує цілеспрямованої роботи, системної взаємодії сім'ї та школи, а також науково

обґрунтованого психологічного супроводу. Саме за таких умов створюється реальне підґрунтя для виховання соціально компетентної, морально зрілої, емоційно стабільної та активної особистості, здатної ефективно функціонувати в сучасному суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. . Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. Goleman-London : Bloomsbury, 1996. 352 p..
2. . Hargreaves A. Teaching in the Knowledge Society: Education in the Age of Insecurity / A. Hargreaves.. Maidenhead : Open University Press, 2003. 270 p..
3. Seligman M. E. P. Flourish. A Visionary New Understanding of Happiness and Well-being. New York : Free Press, 2011. 368 p.
4. Weare K. Developing the Emotionally Literate School. London : Paul Chapman Publishing, 2004. 176 p.
5. Wright P. Emotional Development in Adolescence. London : Routledge, 2006. 288 c.
6. Аверіна Т. В. Соціальна компетентність підлітків: психологічний аспект. Київ : Педагогічна думка, 2019. 228 с.
7. Бех І. Особистісно орієнтоване виховання: теорія і технології. Особистісно орієнтоване виховання: теорія і технології.. Київ : Либідь, 2008. 272 с.
8. Бондар В. І. Педагогіка. Педагогіка : підручник. Київ : Либідь, 2012. 576 с.
9. Боришевський М. Й. Духовний світ особистості: проблеми становлення, розвитку і виховання. Київ : Педагогічна думка, 2009. 256 с.
10. Варій М. Й. Загальна психологія : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 687 с.
11. Власова О., Долинська Л. Вікова та педагогічна психологія. Київ : Академвидав, 2015. 312 с.
12. Волошина, Н.І. Психологічні основи педагогічної діяльності.. Львів : Світ, 2015. 280 с.
13. Гриценко О. Психологічні засади розвитку креативності учнів. Київ : Либідь, 2014. 264 с.

14. Дяченко В. М. . Професійна орієнтація молоді: сучасні підходи. Київ : Педагогічна, 2016. 192 с..
15. Деміна, Г. А. Вплив сімейних цінностей на формування ціннісних орієнтацій дітей та підлітків в умовах війни в Україні.. Київ : Збереження психічного здоров'я в умовах воєнних дій, 2023. 251 с.
16. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії. Київ : Педагогічна думка, 2008. 280 с.
17. Карамушка Л. М. Психологія управління. Київ : Либідь, 2013. 384 с.
18. Коваленко І. О. Емоційний інтелект у навчальному процесі. Харків : Ранок, 2018. 208 с.
19. Коkun О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця. Київ : Педагогічна думка, 2012. 256 с.
20. Левченко Т. В. Психологічні аспекти формування соціальної компетентності. Київ : Либідь, 2015. 256 с.
21. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. Київ : КММ, 2006. 240 с.
22. Мельник С. П. Психологія особистості та її розвиток. Київ : Центр учбової літератури, 2013. 304 с.
23. . Нікітін О. М. Психологія і педагогіка вищої школи. Львів : Світ, 2012. 336 с.
24. Павелків Р. В. Загальна психологія : підручник Р. В. Павелків.. Тернопіль : Богдан, 2014. 480 с.
25. Приходько В. М. Професійне самовизначення особистості у сучасному соціальному середовищі.. Психологія і суспільство, 2020. 32–42 с.
26. Савченко О. Я. Сучасні підходи до формування ключових компетентностей учнів.. Педагогічний дискурс, 2016. 7–15 с.
27. Синьов В. М. Основи психологічного консультування. Київ : Каравела, 2010. 248 с.
28. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2003. 376 с.

29. Фальова Олена. Особливості взаємозв'язку психологічного клімату та розподілу ролей у сім'ї. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології."*, 258–283. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2021-53.258-283>. 28.07.2021. URL: <https://orcid.org/0000-0001-5983-0090>.

30. Яценко Т. С. Глибинна психокорекція : теорія і практика. Київ : Либідь, 2006. 384 р.